

587 (1916) (1997)

Natuurbeleving in het Waddengebied

BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW

Vooronderzoek naar kwaliteiten die voor bezoekers, bewoners en bestuurders van belang zijn

B. Ploeger

Rapport 547

DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1997

26 JAN 1998

wn.gu.8930 v

REFERAAT

Ploeger, B., 1997. *Natuurbeleving in het Waddengebied; vooronderzoek naar kwaliteiten die voor bezoekers, bewoners en bestuurders van belang zijn*. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 547. 52 blz.; 6 fig.; 3 aanh.; 31 ref.

Voor de Waddenvereniging zijn vraaggesprekken gevoerd met ambtenaren, bestuurders, vertegenwoordigers van natuur- en landschapsorganisaties, en vertegenwoordigers van de toeristisch-recreatieve sector. De inventarisatie is een voorbereiding op een groter onderzoek, gericht op segmentering van bezoekers en bewoners. Doel van de opdrachtgever is communicatie op maat met verschillende doelgroepen. De belangrijkste kwaliteiten van de Waddennatuur blijken te zijn: 'rust' en 'ruimte, weidsheid, uitgestrektheid'. De kwaliteiten bevatten – in verschillende mate – de dimensies 'niet-levende natuur', 'levende natuur' en 'menselijke invloed'. Opvallend is, dat 'niet-levende natuur' relatief belangrijk blijkt.

Trefwoorden: bestuurders, bewoners, natuurbeleving, recreatie, toerisme, Waddengebied.

ISSN 0927-4499

©1997 DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO)
Postbus 125, 6700 AC Wageningen.
Tel.: (0317) 474200; fax: (0317) 424812; e-mail: postkamer@sc.dlo.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO-Staring Centrum.

DLO-Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

	blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
1.1 Aanleiding tot het onderzoek	11
1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen	12
1.3 Opbouw van het rapport	13
2 Begrippen en aanpak	15
2.1 Begrippen	15
2.2 Aandachtspunten en selectie van informanten	15
2.3 Uitvoering van het onderzoek	16
3 Resultaten en discussie	17
3.1 Algemeen	17
3.2 Begrenzing en indeling van het Waddengebied	17
3.2.1 Criteria	17
3.2.2 Begrenzing	19
3.2.3 Deelgebieden	19
3.2.4 Typering van de eilanden	20
3.3 Kwaliteiten van het Waddengebied	22
3.3.1 Specifieke kwaliteiten	22
3.3.2 Kwaliteiten die bescherming nodig hebben	25
3.3.3 Wijze van bescherming	27
3.4 Toeristen in het Waddengebied	28
3.4.1 Activiteiten	28
3.4.2 Categorieën toeristen	32
3.4.3 Verwachte ontwikkelingen m.b.t. toeristisch bezoek	32
3.5 Bewoners van het Waddengebied	33
3.5.1 Belang van de Wadden voor eilandbewoners	33
3.5.2 Belang van de Wadden voor bewoners van het vasteland	34
3.5.3 Motieven van bewoners	34
3.6 Overheid	35
3.6.1 Plannen, beleidsvisies	35
3.6.2 Knelpunten	35
4 Conclusies	37
5 Overwegingen voor het hoofdonderzoek	39
5.1 Segmenteren	39
5.2 Bestuurders	40
5.3 Toeristen en bewoners	40
5.4 Maximale begrenzing van het onderzoeksgebied	42
Literatuur	43

Aanhangsels

1 Checklist - Aandachtspunten vraaggesprekken	45
2 Overzicht van informanten in het Waddengebied	49
3 Literatuur voor verder onderzoek	51

Woord vooraf

De Nederlandse overheid heeft zich tot doel gesteld op de Ministersconferentie over de Wadden in het najaar van 1997 een communicatieplan voor het Waddengebied te presenteren. Dit voornemen heeft geleid tot verschillende onderzoeken, die worden uitgevoerd in opdracht van de Waddenvereniging.

In dit rapport wordt verslag gedaan van een onderzoek naar de kwaliteiten van de Waddennatuur, die van belang zijn voor bewoners, bezoekers en bestuurders. Ook zijn mogelijke bezoekmotieven geïnterpreteerd. Doel van het onderzoek is variabelen te identificeren en een onderzoeksopzet te leveren voor een groter onderzoek (hoofdonderzoek), gericht op een segmentering van bezoekers en bewoners. De opdracht voor het vooronderzoek volgde op een offerte die in oktober 1996 is uitgebracht op verzoek van de Waddenvereniging. Het hoofdonderzoek wordt eveneens uitgevoerd door DLO-Staring Centrum.

De Waddenvereniging zal de onderzoeksresultaten gebruiken om informatie omtrent haar doelstellingen over te brengen aan verschillende doelgroepen, aan alle doelgroepen met een eigen accent.

Het onderzoek maakt tevens deel uit van DLO-onderzoekprogramma 231.

Het onderzoek is vanuit de Waddenvereniging begeleid door mevrouw drs. N. Bout en mevrouw drs. A. Woudstra. Het kon worden uitgevoerd dankzij de bereidheid van vertegenwoordigers van overheden, VVV's en natuur- en landschapsorganisaties om hun kennis van het Waddengebied met de onderzoekers te delen.

Het onderzoek is uitgevoerd in najaar en winter van 1996/'97, door ir. B. Ploeger van de afdeling Ruimtelijke Planvorming en Openluchtrecreatie en dr. J.F. Coetier van de afdeling Landschapsontwikkeling (projectleider voor DLO-Staring Centrum van zowel het vooronderzoek als het hoofdonderzoek).

Samenvatting

In opdracht van de Waddenvereniging zijn, als vooronderzoek binnen het project 'Belevingsonderzoek Waddengebied', de kwaliteiten van de Waddennatuur geïnventariseerd, die van belang zijn voor bewoners, bezoekers en bestuurders. Ook zijn mogelijke bezoekmotieven geïnventariseerd. De resultaten van dit onderzoek vormen het uitgangsmateriaal voor de volgende fase, het hoofdonderzoek, waarin de gevonden kwaliteiten en motieven worden getoetst bij een groter aantal personen. Aan de hand van de resultaten van het hoofdonderzoek beoogt de Waddenvereniging haar boodschap, 'de Wadden zijn kostbaar', zo effectief mogelijk over te brengen aan verschillende doelgroepen. De belangrijkste doelgroepen: bewoners, bezoekers en bestuurders van het Waddengebied, dienen in dit hoofdonderzoek nader te worden getypeerd en gesegmenteerd.

Het onderzoek in de eerste fase heeft in hoofdzaak bestaan uit gesprekken met elf informanten: ambtenaren, bestuurders, vertegenwoordigers van natuur- en landschapsorganisaties en vertegenwoordigers van de toeristische-recreatieve sector. De vraaggesprekken zijn gehouden aan de hand van een vaste checklist.

Resultaten

- *Begrenzing* van het Waddengebied. De informanten hanteren hiervoor verschillende criteria: bestuurlijke, ecologische, visuele en gevoelsmatige.
- (Natuur)belevingskwaliteiten van het Waddengebied. Een zeer dominant kenmerk van het Waddengebied is het aspect 'ruimte, weidsheid, uitgestrektheid'. Even belangrijk als dat aspect wordt de rust (voor mens en dier) gevonden. De ongereptheid, de afwezigheid van menselijke invloed, is een volgend belangrijk kenmerk.
- Activiteiten en mogelijke motieven van *toeristen* bij bezoek aan de natuur van het Waddengebied. Per recreatieve activiteit verschillen de mogelijke motieven. De belangrijkste genoemde motieven zijn: het zoeken van de uitdaging die de omgeving biedt; educatie; landschapskwaliteit; prestatie-motief; sociaal motief; het zoeken van natuurbeleving; het zoeken van een wilderniservaring; het zoeken van rust en ruimte; oogsten; vertier.
- Activiteiten en motieven van *bewoners* bij bezoek aan de natuur van het Waddengebied. Landschapskwaliteit wordt als belangrijkste motief genoemd; daarin verschillen bewoners niet van bezoekers. Het motief 'natuur om te oogsten' speelt bij bewoners mogelijk een belangrijker rol dan bij bezoekers. Bewoners van het Waddengebied staan wel anders tegenover de Waddennatuur dan toeristen. De vraag wie zeggenschap heeft over de natuur is voor bewoners, met name eilanders, van groot belang. Veel inwoners, ook vooral op de eilanden, ontlenen hun inkomen direct of indirect aan de natuur van het Waddengebied.
- *Bestuurlijke* knelpunten. Naast enkele lokale thema's en een thema zoals proefboringen wordt als belangrijkste knelpunt genoemd dat het Waddengebied bestuurlijk geen gezicht heeft, en er dus onduidelijkheid bestaat in bestuurlijke competenties, ook met betrekking tot de natuur.

Conclusies

Ecologie voert onder de natuurbelevingskwaliteiten niet de boventoon. De door de informanten genoemde kwaliteiten van het Waddengebied zijn voor een belangrijk deel niet, althans niet direct, aan de levende natuur gekoppeld.

Veel recreatievormen zijn op basis van de vraaggesprekken niet, of slechts in beperkte mate aan bezoekerssegmenten te koppelen. Voor bewonerssegmenten geldt hetzelfde. Wel levert het onderzoek voldoende aanknopingspunten op om hier in een volgende fase van het onderzoeksproject op door te gaan.

Hoofdonderzoek

Het is zinvol om zowel langs kwalitatieve als langs kwantitatieve weg voort te gaan met een onderzoek, gericht op een segmentering van bezoekers en bewoners. Een onderzoek dat is gericht op het segmenteren van de doelgroep bestuurders, met als uiteindelijk doel een effectievere communicatie met deze doelgroep, is minder zinvol.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Formeel

Tijdens de zesde Ministersconferentie over het Waddengebied, te Esbjerg in 1991, is uitgesproken dat de voorlichting en natuur- en milieu-educatie over het Waddengebied verbetering behoeven. Naar aanleiding hiervan heeft de Nederlandse overheid zich verbonden een communicatieplan op te stellen voor het Nederlandse deel van het Waddengebied (Van Zoest, 1995). Dit plan, met de status van pilot, zal Nederland presenteren op de Ministersconferentie over de Wadden in het najaar van 1997, in Duitsland.

Het Nederlandse voornemen heeft geleid tot verschillende onderzoeken, die worden uitgevoerd in opdracht van de Waddenvereniging. Van Zoest heeft een literatuuronderzoek verricht, onder andere naar de wijzen waarop natuur- en milieu-educatie kan plaatsvinden en naar methoden van doelgroepen-analyse. Zijn onderzoek mondt uit in voorstellen voor vervolgonderzoek. Eén van zijn aanbevelingen is een doelgroepenanalyse te verrichten, gesplitst in een vooronderzoek en een hoofdonderzoek. Het vooronderzoek dient de onderzoeksmethodiek nader uit te werken en daarnaast een verkennende veldstudie te bevatten ter identificatie van de belangrijkste te beschouwen variabelen (Van Zoest, 1995). De resultaten van dat vooronderzoek, dat in hoofdzaak heeft bestaan uit elf vraaggesprekken, staan in deze rapportage. De vraaggesprekken zijn gehouden op diverse locaties rond de Waddenzee in november en december 1996. Ondervraagd zijn: ambtenaren, bestuurders, vertegenwoordigers van natuur- en landschapsorganisaties en vertegenwoordigers van de toeristisch-recreatieve sector.

Inhoudelijk

'De Wadden zijn kostbaar' is – zeer kort – de belangrijkste boodschap van de Waddenvereniging. De Waddenvereniging vreest dat dit eigen geluid, evenals dat van andere non-profitorganisaties die zich bezighouden met natuur- en milieu-educatie, minder goed zal worden gehoord. Oorzaak is de toenemende informatiestroom vanuit de overheid en het toeristisch-recreatieve bedrijfsleven, met eveneens natuur en milieu als onderwerpen. *"Temidden van dit voorlichtingsgeweld klinkt het geluid van non-profit NME-organisaties, met hun beperkte (voorlichtings)budgetten, inmiddels bescheiden. De vraag is of we nog wel worden gehoord"* (brief Waddenvereniging dd. 10-10-1996).

De Waddenvereniging beoogt haar boodschap over te brengen aan verschillende doelgroepen, aan alle met een eigen accent:

- Bij bezoekers van het Waddengebied is haar doel indringende fascinatie voor het Waddengebied te bewerkstelligen, teneinde draagvlak voor bescherming te creëren of versterken.
- Bij bewoners van het Waddengebied gaat het erom bondgenootschappen tot stand te brengen.

- Bij bestuurders wil de Waddenvereniging stimuleren om beschermend beleid te initiëren.

Om deze communicatiedoelen te bereiken is een onderzoek gewenst, waarin wordt nagegaan of verschillende segmenten van de doelgroepen toeristen en bewoners een verschillende benaderingswijze vereisen. Daartoe is het nodig iets te weten over bezoekmotieven van toeristen: Met welk belevingsdoel komen mensen naar het Waddengebied? Voor welke belevingskwaliteiten zijn verschillende segmenten gevoelig? Evenzeer is het van belang kennis te hebben van de belevingskwaliteiten waarvoor bewoners gevoelig zijn. Bij de derde doelgroep, bestuurders, bestaat het vereiste onderzoek uit een inventarisatie van visies op natuurbescherming en om de vraag waar zich in het oordeel van bestuurders knelpunten en winstpunten bevinden. Om deze vragen goed te kunnen beantwoorden is ook een hanteerbare ruimtelijke afbakening van het Waddengebied gewenst.

Eerder onderzoek

De Bruin en Klinkers (1995) onderzochten motieven, gedragingen en bestedingen van recreanten in de kustwateren, waaronder het Waddengebied. Het onderzoek geeft een overzicht van de motieven van waterrecreanten om in het Waddengebied te gaan recreëren. Ook is in het rapport een beoordeling van natuurlijke elementen door recreanten opgenomen. Gesignaleerd wordt dat vooral aspecten die betrekking hebben op het ruimtelijke/belevingsvlak, zoals rust en stilte, door een groot deel van de recreanten als onmisbaar wordt gekenschetst. De opzet van het onderzoek in opdracht van de Waddenvereniging is, waar het gaat om de te onderzoeken groepen, in eerste aanleg breder dan het onderzoek van De Bruin en Klinkers. Het onderzoek blijft niet beperkt tot watersporters, maar richt zich ook op andere vormen van recreatie, op bewoners van het Waddengebied en op bestuurders. Anderzijds is de doelstelling smaller: de nadruk ligt in sterkere mate op natuurbeleving.

1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen

Doel van het vooronderzoek is te komen tot een juiste afbakening en een gerichte vraagstelling in het hoofdonderzoek. Het vooronderzoek verkent hiertoe de belangrijkste variabelen.

De onderzoeksvragen voor het vooronderzoek luiden:

- 1 Wat is de begrenzing van het Waddengebied; welke deelgebieden zijn er te onderkennen?
- 2 Welke (natuur)belevingskwaliteiten bezit het Waddengebied?
- 3a Welke activiteiten ondernemen toeristen in de natuur van het Waddengebied? Welke motieven kunnen daaraan ten grondslag liggen?
- 3b Welke activiteiten ondernemen bewoners in de natuur van het Waddengebied?
- 4 Welke motieven kunnen daaraan ten grondslag liggen?
- 5 Welke knelpunten en kansen zien bestuurders met betrekking tot natuurbelevingskwaliteiten?

Het hoofdonderzoek zal zijn gericht op het aanbrengen van een koppeling tussen motief, activiteiten en andere kenmerken van toerist of bewoner.

1.3 Opbouw van het rapport

Het tweede hoofdstuk begint met een korte toelichting op de belangrijkste begrippen en staat vervolgens stil bij de gevolgde methode: de selectie van informanten, de vragenlijst en de uitvoering van de gesprekken. Het derde hoofdstuk geeft de resultaten weer van gesprekken die in het Waddengebied zijn gevoerd met elf informanten uit de sfeer van natuur en landschap, toerisme en recreatie en bestuur. De paragrafen volgen de onderzoeksvragen en de lijst met aandachtspunten (aanhangsel 1). De antwoorden van verschillende sprekers komen dus onderwerpsgewijs aan de orde. Conclusies staan in het vierde hoofdstuk. Het vijfde hoofdstuk bespreekt de voors en tegens van mogelijke onderzoeklijnen. Het definitieve voorstel voor verder onderzoek is niet in deze rapportage opgenomen.

2 Begrippen en aanpak

2.1 Begrippen

Waddengebied

Het Waddengebied is geografisch geen duidelijk afgebakende eenheid. Verschillende criteria leveren verschillende begrenzingen op. Die komen in § 3.2 aan de orde. De ruimste definitie van het Waddengebied is een bestuurlijke: de Nederlandse gemeenten waarvan het grondgebied grenst aan de Waddenzee, inclusief een driemijlszone aan de Noordzeezijde.

Toerist

De benaming *toerist* is gereserveerd voor bezoekers van het Waddengebied met een recreatief doel. Uitdrukkelijk vermijdt dit rapport de term *recreant*, omdat die term ook bewoners kan aanduiden. Waar tijdens de vraaggesprekken van *recreanten* sprake was, bleek uit de context of toelichting of het toeristen of bewoners betrof.

Bewoner

Bewoners wonen in één van de gemeenten die geheel of gedeeltelijk liggen in het Waddengebied.

Kwaliteit; (natuur)belevingskwaliteit

Natuurbelevingskwaliteiten zijn eigenschappen van de natuur of van elementen daarin, die bij bewoners of bezoekers een bepaalde beleving kunnen opwekken. Natuur staat tussen haakjes: de centrale vraagstelling richt zich weliswaar op het natuurlijke aspect, maar uit de vraaggesprekken blijkt dat er ook aandacht moet zijn voor de belevingskwaliteit van een niet-natuurlijk aspect, zoals cultuurhistorie.

Motief

Het motief is de reden om (in het Waddengebied) een activiteit te ondernemen. In dit onderzoek wordt dit beperkt tot de in de verwachte (natuur)beleving gelegen redenen.

2.2 Aandachtspunten en selectie van informanten

De onderzoeksvragen (§ 1.2) zijn nader uitgewerkt en als aandachtspunten geplaatst op een checklist voor vraaggesprekken. De checklist (aanhangsel 1) is opgezet aan de hand van de onderzoeksopdracht en de uitkomsten van het daarop volgend overleg met de Waddenvereniging. Voor de selectie van informanten geldt een aantal criteria. Vertegenwoordigd moeten zijn:

- verschillende eilanden (met een groot toeristisch aanbod, met een klein aanbod, dichtbij het vasteland, ver van het vasteland),
- verschillende wal-gemeenten (langs de Friese, Groningse en Noord-Hollandse kust),
- kennis van/ervaring met de natuur en recreatie op het wad,

- kennis van/ervaring met natuur en recreatie op de eilanden en op het vasteland,
- ervaring in het lokaal bestuur.

Op basis van deze criteria is gezocht naar een aantal te benaderen personen. Bij de invulling hiervan is in belangrijke mate teruggevallen op informatie van de Waddenvereniging. Twaalf personen binnen evenzoveel organisaties zijn vervolgens schriftelijk benaderd. Eén gemeente (Texel) heeft niet aan het vraaggesprek meegewerkt, onder verwijzing naar een begin 1997 te verschijnen beleidsstuk. De overige organisaties hebben alle met het onderzoek meegewerkt, waarbij in één geval een ander dan de aangeschreven persoon is ondervraagd (gemeente Delfzijl: wethouder i.p.v. burgemeester). Aanhangsel 2 bevat de lijst met informanten, met vermelding van de redenen waarom juist deze personen zijn benaderd.

2.3 Uitvoering van het onderzoek

De vraaggesprekken zijn gevoerd in november en december 1996, merendeels bij de informant thuis of op diens werkplek. De gesprekken namen circa één tot drie uur in beslag. Daarvan zijn schriftelijke verslagen gemaakt, die dienen als belangrijkste basis voor dit rapport. De checklist (aanhangsel 1) heeft dienst gedaan als richtsnoer voor het gesprek, maar daar is niet strikt aan vast gehouden: alle hoofdthema's zijn bij alle informanten aan de orde geweest, maar de thema's waarop de nadruk lag verschilden van persoon tot persoon sterk. Naast de vraaggesprekken is in november 1996 een door de Landbouwniversiteit Wageningen georganiseerde themamiddag over segmentering van recreanten bijgewoond, die aanknopingspunten biedt voor het vervolgonderzoek. Hoofdstuk 5 gaat hierop in. De literatuurlijst vermeldt de ten behoeve van het vooronderzoek gebruikte publicaties. Voorts is er enige achtergrondliteratuur over het Waddengebied en over onderzoeksmethoden verzameld. Deze mogelijk relevante literatuur is opgenomen als aanhangsel 3.

3 Resultaten en discussie

3.1 Algemeen

De navolgende paragrafen behandelen achtereenvolgens de begrenzing en indeling van het Waddengebied, de daar aanwezige natuurwaarden, activiteiten en motieven van toeristen, activiteiten en motieven van bewoners en de knelpunten die bestuurders zien met betrekking tot natuur in het Waddengebied. Alle voor de vraagstelling relevante informatie uit de gesprekken komt aan de orde. Het relatieve belang van een uitspraak is iets groter indien meerdere informanten deze uitspraak doen. Wanneer dat het geval is maakt de tekst daarvan als regel melding. De informanten is gevraagd te antwoorden, denkend vanuit de organisatie waarvoor zij - betaald of onbetaald - werk verrichten. Dat neemt echter niet weg dat, door de aard van de vragen, de antwoorden veelal persoonlijk zijn ingekleurd.

3.2 Begrenzing en indeling van het Waddengebied

3.2.1 Criteria

Voor de begrenzing van het Waddengebied is van belang welke criteria de informanten hiertoe aanleggen en of de uitwerking daarvan leidt tot verschillende begrenzingen. Bijna alle informanten noemen expliciete criteria voor de begrenzing van het Waddengebied. Sommigen geven in hun antwoord bestuurlijk/planologische begrenzingen, waarbij zes personen (allen bestuurder of ambtenaar) de Planologische kernbeslissing Waddenzee (Ministerie van VROM, 1993) noemen. De PKB-grens van de Waddenzee sluit onder meer het eiland Noorderhaaks en het niet overstromende deel van de eilanden uit. Bij deze begrenzing stellen informanten dus, bewust of onbewust, de Waddenzee (zij het in een ruime opvatting) gelijk aan het Waddengebied. Een zeer ruime begrenzing op bestuurlijke gronden vormt de verzameling gemeenten waarvan het grondgebied grenst aan de Waddenzee. De tekst van de PKB-Waddenzee noemt deze begrenzing overigens als die van het Waddengebied. Een derde begrenzing is die van het trilaterale samenwerkingsverband tussen Nederland, Duitsland en Denemarken, die aan de Noordzeezijde tevens een driemijlszone zeewaarts van de eilanden aanhoudt. Degenen die een dergelijke bestuurlijke begrenzing aangeven erkennen doorgaans dat dat maar één van de mogelijke begrenzingen is. Soms blijkt uit het gesprek dat informanten gevoelsmatig een ruimere begrenzing hanteren dan de zelf aangegeven PKB-grens van de Waddenzee (men rekent de eilanden dan weer in hun geheel tot het Waddengebied).

Sommigen hanteren ecologische criteria, waarbij de nadruk ligt op de onderlinge afhankelijkheid van een aantal elementen in het gebied. Deze benadering leidt tot een gebied waarin de Waddenzee, Eems, Dollard, de eilanden en een ruime strook van het vasteland begrepen zijn, alsmede (volgens een aantal informanten) een strook aan de Noordzee-kant, waartoe ook Noorderhaaks behoort. Over de vraag of het Lauwersmeer (in waterhuishoudkundig opzicht los van de Waddenzee) in ecologisch

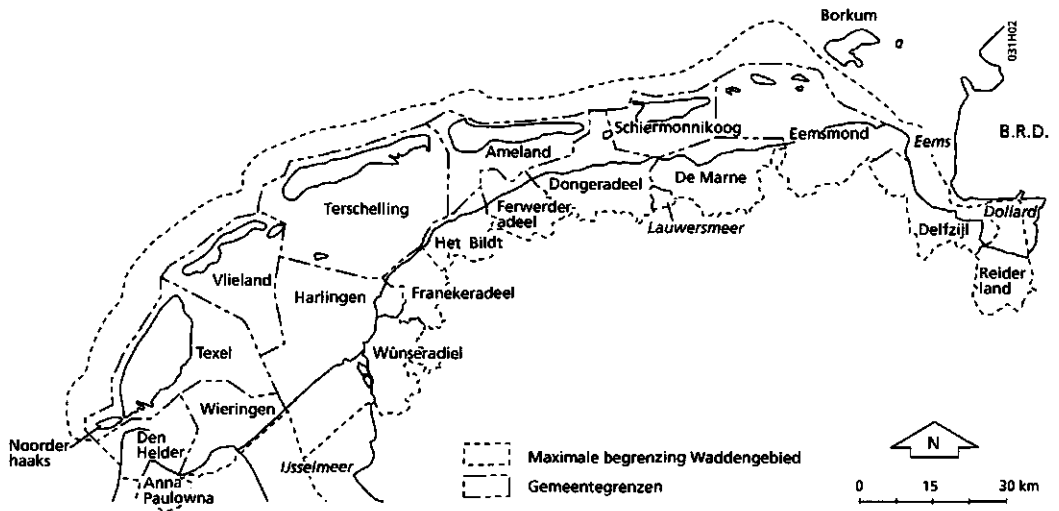
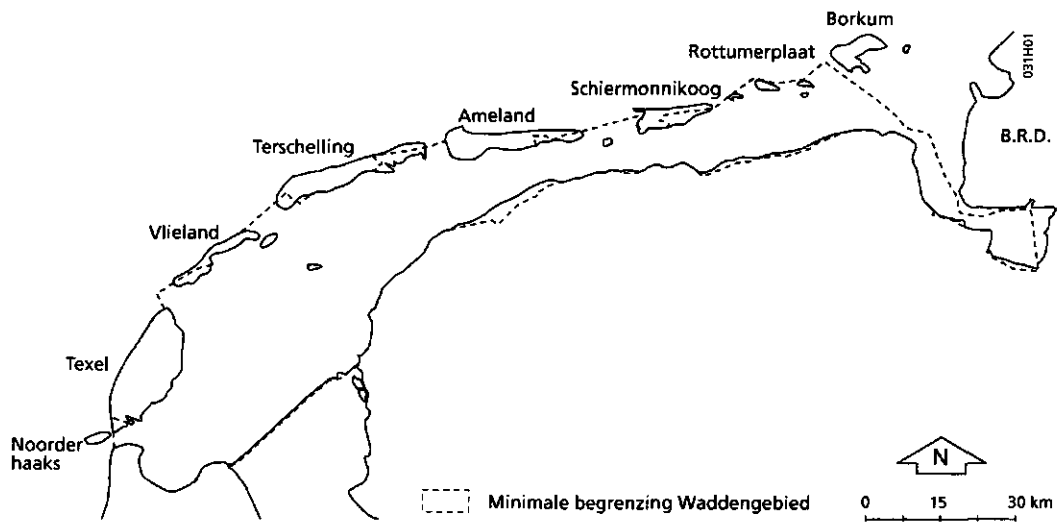

Fig. 1 Minimale (boven) en maximale (onder) begrenzing van het Waddengebied

opzicht tot het Waddengebied behoort bestaat enige verdeeldheid: één van de onder-
vraagden sluit het gebied expliciet uit, één ziet sterke ecologische relaties met de
rest van het Waddengebied, één geeft een genuanceerd antwoord; de overigen spreken
zich er niet over uit.

Een volgend criterium is visueel (tweemaal genoemd): alles dat vanaf de Waddenzee
zichtbaar is behoort tot het Waddengebied. Wie dit visuele criterium hanteert rekent
bijvoorbeeld windmolens die zich landinwaarts langs de kust van het vasteland
bevinden tot het Waddengebied. De intensiteit van het recreatieve gebruik geldt
impliciet als criterium. Het Waddengebied loopt daarom, in de optiek van VVV-Texel,
niet door op het vasteland.

Een aantal informanten geeft aan dat het Nederlandse deel van het Waddengebied
één geheel vormt met het Duitse en het Deense deel. De meeste informanten beperken
zich tot Nederland, zonder overigens Duitsland en Denemarken uit te sluiten.

3.2.2 Begrenzing

Kennelijk omstreden gebieden zijn: de Noordzeestroom, het deel van de eilanden dat
niet regelmatig of incidenteel onder water staat, Noorderhaaks, Lauwersmeer en grote
delen van de kustgemeenten in Noord-Holland, Friesland en Groningen. Onomstreden
gebieden zijn de Waddenzee, onbewoonde eilanden en platen daarin, het onbedijkte
deel van de bewoonde eilanden voorzover dat regelmatig of incidenteel onder water
komt te staan en de onbedijkte delen van de vastelandskust (tot aan de buitenteen
van de hoogwaterkering). Over de Eems en Dollard hebben de meeste informanten
zich niet expliciet uitgelaten. Figuur 1 (kaart) geeft de minimumvariant (PKB-gebied
Waddenzee) en een maximumvariant (buitengrens valt samen met gemeentegrenzen).

3.2.3 Deelgebieden

De Werkgroep Landschapszorg (Texel) en VVV-Ameland zien het Waddengebied
in ecologisch opzicht als één ondeelbaar geheel en willen daarin liever geen zoning
aanbrengen, hooguit een onderscheid tussen natuurgebieden en cultuurland. VVV-
Ameland wil bovendien geen onderscheid maken als het gaat om toerisme: het is
één Waddengebied. De overige informanten maken een dergelijk voorbehoud niet.
Voor het onderscheid in deelgebieden (wanneer men kijkt naar natuurlijke aspecten)
is een belangrijk criterium de mate van aanwezigheid van water: continu onder water
-> periodiek -> incidenteel -> nooit onder water. Dit criterium sluit aan bij de manier
waarop het PKB-gebied is begrensd. De EG-habitat-richtlijn richt zich op een ruimer
gebied, en maakt onderscheid tussen eilanden, kwelders, getijdegebieden (droogval-
lend en niet-droogvallend), estuaria (zoals Eems-Dollard), strand en duinen,
kustwateren, landelijk gebied.

Als het gaat om het menselijk gebruik is het belangrijkste criterium voor een indeling
in deelgebieden de toegankelijkheid voor verschillende recreatievormen. Een ander
criterium is de intensiteit van het gebruik: van bijna geen menselijke aanwezigheid

tot zeer dominante aanwezigheid (zoals in De Koog op Texel). Het eenvoudigste is echter de hoofdindeling die enkele ondervraagden noemen: de Noordzeestroom, de eilanden, de Waddenzee en de kust van het vasteland.

Noordzeestroom / Buitendelta

Deze is door geen van de ondervraagden nader ingedeeld.

De eilanden

De eilanden zijn in te delen in:

- zones van Noordzee tot wad: strand en duinen, binnenduinrand, polder, kwelder;
- het natuurlijke deel versus het deel dat sterk onder menselijke invloed staat;
- intensief versus extensief gebruikt;

Schiermonnikoog kenmerkt zich door een heldere zonering die door beide informanten is genoemd: bebouwde kom, medegebruikszone, natuurgebied met geleidelijk afnemende toegankelijkheid. Van Texel is een aantal belangrijke elementen afzonderlijk genoemd: de tuinpolders, bosgebied, heidegebied, de Hoge Berg, de Slufter, de vogelplassen.

De Waddenzee

De Waddenzee is in te delen:

- in zones van west (diep, weinig wad-achtig) naar midden en oost (systeem van platen en geulen, gevolgd door het Eems-Dollardgebied);
- in zones van noord naar zuid;
- meer gedetailleerd: in kleinere eenheden: kwelders, droogvallende platen, geulen (te koppelen aan natuurwaarden: hoogwatervluchtplaatsen worden veel genoemd);
- naar de mate van ontoegankelijkheid voor verschillende vormen van recreatie, hetzij door verbodsbepalingen, hetzij door fysieke belemmeringen: nabij Texel is er bijvoorbeeld dieper water, geschikt voor scherpe jachten, meer oostwaarts is er droogvallend wad, geschikt voor platbodems;
- naar bodemsamenstelling (slik versus zand), met implicaties voor het bodemleven en voor activiteiten (bijvoorbeeld kokkelvisserij).

De kust van het vasteland

De kuststrook is in te delen naar stedelijk/industriële delen, met havenactiviteit (Den Helder, Wieringen, Harlingen, Lauwershaven, Eemshaven, Delfzijl) versus agrarisch georiënteerde delen. Verder verschilt de mate waarin plaatsen op het vasteland betrokken zijn bij recreatie en toerisme die met het Waddengebied samenhangt.

3.2.4 Typering van de eilanden

De van de eilanden gegeven typering zijn weliswaar niet volkomen eensluidend, maar spreken elkaar slechts in enkele gevallen echt tegen. Zij omvatten zowel positief als negatief te interpreteren kenmerken (en ook kenmerken die op zichzelf zowel positief als negatief te waarderen zijn). De typering zijn sterk vanuit een toeristische invalshoek bepaald.

Texel

- is veelzijdig; toeristen komen er voor natuur én gezelligheid;
- lijkt op de rest van Nederland ('Nederland in het klein', 'eigenlijk geen eiland');
- is het grootst en dichtst bevolkt;
- is 'Randstadterig';
- geeft minder 'eilandgevoel' dan de andere eilanden;
- heeft veel cultuurland en relatief weinig natuur;
- is minder monofunctioneel dan de andere eilanden;
- is bereikbaar voor dagrecreatie; over de mate waarin dagrecreatie daadwerkelijk plaatsvindt lopen de meningen uiteen;
- is toleranter dan de andere eilanden: er is minder sociale controle; natuurbescherming ondervindt hier minder weerstand dan op andere eilanden.

Vlieland

- heeft een beperkt toeristisch aanbod;
- is geschikt voor de rustige toerist, de echte natuurliefhebber;
- heeft een zeer 'eilandse' sfeer;
- is autovrij, waardoor er vanzelf meer nadruk ligt op het natuurlijke aspect;
- de militaire aanwezigheid is storend;
- is minder goed bereikbaar voor dagrecreatie (lange reistijd met de gewone veerdienst).

Terschelling

- is veelzijdig zoals Texel, maar kleiner, verder weg en minder auto-toegankelijk; heeft daardoor een andere aantrekkingskracht;
- heeft veel natuur en weinig cultuurland;
- is het jongereiland bij uitstek: er komen veel vermaakzoekers; er is meer 'adventure';
- is ambivalent door de combinatie van natuur en 'discotoerisme';
- is minder goed bereikbaar voor dagrecreatie (lange reistijd met de gewone veerdienst).

Ameland

- staat qua toeristische potentie dichtbij Texel;
- heeft het meest 'verpeste' buitengebied van alle eilanden, heeft minder aandacht voor de natuur (op Ameland zelf deelt men deze mening niet);
- is bosarm (daar wordt aan gewerkt, maar dat is niet onomstreden);
- heeft onaangetaste historische dorpskernen;
- kent zeer veel dagrecreatie.

Schiermonnikoog

- heeft slechts een beperkt toeristisch aanbod (dit kan als minpunt gelden, maar op Schiermonnikoog zelf geldt het als pluspunt);
- heeft relatief veel cultuurland;
- is autovrij, waardoor er vanzelf meer nadruk ligt op het natuurlijke aspect;
- is geschikt voor de rustige toerist, de echte natuurliefhebber;
- kent zeer trouwe bezoekers;
- is bereikbaar voor dagrecreatie;
- heeft een bevolking met een zeer groot aandeel natuurbeschermers.

Texel staat volgens enkelen qua karakter dichter bij het vasteland dan bij de overige eilanden. Dit komt met name door het landschap, de snelle verbinding met het vasteland, de nadrukkelijke aanwezigheid van landbouw en de mede daardoor minder nadrukkelijke aanwezigheid van toerisme. Het feit dat Texel als enige bij Noord-Holland hoort zou geen rol spelen. De VVV merkt op dat consumenten denken in termen van regio's; Texel hoort zoals alle eilanden bij de Waddenregio.

Ondanks bovenstaande verschillen zijn er sterke overeenkomsten tussen de Waddeneilanden, wat blijkt als de eilanden worden afgezet tegen de kustgemeenten. De eilandpositie, de natuur, het toerisme, de daarmee samenhangende economische situatie (gunstig op de eilanden, ongunstig in veel wal-gemeenten) en werkgelegenheid zijn daarvan belangrijke oorzaken. Het blijkt ook uit het feit dat de eilandgemeenten zich in overlegsituaties gezamenlijk opstellen, en in hun opstelling verschillen van wal-gemeenten. Genoemd is het voorbeeld van gasboringen, waar – uitzonderingen daargelaten – kustgemeenten makkelijker mee omgaan dan eilandgemeenten.

3.3 Kwaliteiten van het Waddengebied

3.3.1 Specifieke kwaliteiten

Onder meer is gevraagd naar de specifieke kwaliteiten van het Waddengebied, overigens zonder dat daaraan de expliciete etiketten 'natuur' en 'positief' waren toegevoegd. De context van het vraaggesprek leidt er wel toe dat de informanten zich in hoofdzaak tot positief gewaardeerde natuurlijke aspecten beperken. Op deze vraag zijn de volgende aspecten genoemd, met tussen haakjes het aantal informanten dat het aspect noemt, letterlijk of in soortgelijke bewoordingen:

Ruimtelijk

(6 keer genoemd:) ruimte, weidsheid, uitgestrektheid;

(2 keer genoemd:) openheid, wijde horizon.

Zintuiglijk

(6 keer genoemd:) rust (voor mens en dier);

(2 keer genoemd:) stilte;

(2 keer genoemd:) duisternis.

Afwezigheid van menselijke invloed

(3 keer genoemd:) ongereptheid, de afwezigheid van menselijke invloed.

Menselijke invloed

(3 keer genoemd:) historie (scheepvaart, stadjes, dorpjes, architectuur);

(2 keer genoemd:) cultuurlandschap; met name genoemd op Texel: de Hoge Berg, tuinwallen, drinkkolken;

(2 keer genoemd:) per eiland verschillende eilandcultuur.

Getij

Educatief

(1 keer genoemd:) middel om mensen bewust te maken van de natuur.

Uitdaging, mogelijkheden

(2 keer genoemd:) het fascinerende, imponerende, de spanning en het avontuur;

(1 keer genoemd:) diversiteit;

(1 keer genoemd:) het beangstigende van het water achter de dijk;

(1 keer genoemd:) recreatiegebied;

(1 keer genoemd:) het ongeorganiseerde, zoals gevoeld bij sportvissen met een eigen bootje.

Natuurlijke processen

(2 keer genoemd:) het niet door menselijk ingrijpen gestoorde getij;

(2 keer genoemd:) dynamiek van wind, water en levensvormen; wetland; apart ecologisch systeem van (erkende) internationale betekenis;

(2 keer genoemd:) afwijkende ontstaansgeschiedenis van Texel (keileem-ondergrond);

(1 keer genoemd:) seizoenscyclus;

(1 keer genoemd:) water-wind-stroming-getij.

Ruimte

Ecologisch

- (2 keer genoemd:) kraamkamer voor de visstand in de Noordzee;
- (2 keer genoemd:) fourageergebied;
- (2 keer genoemd:) (Texel, Den Helder, Balgzand:) afwijkende avifauna, trekvogelroute;
- (2 keer genoemd:) natuur, natuurlijke beleving;
- (1 keer genoemd:) de in ecologische zin betrekkelijke autonomie;
- (1 keer genoemd:) de kwetsbaarheid van het ecosysteem;
- (1 keer genoemd:) flora en fauna;
- (1 keer genoemd:) broedplaats;
- (1 keer genoemd:) trekvogelroute.

Milieu

- (1 keer genoemd:) de verbeterende waterkwaliteit.

De genoemde kwaliteiten zijn niet volkomen eenduidig. En soms brengen ondervraagden verbindingen aan tussen begrippen, waarbij zij die verbinding als één kwaliteit opvatten. Voorbeelden daarvan: 'water-wind-stroming-getij' en: 's nachts donker en stil'. De kwaliteiten zijn dus maar ten dele in trefwoorden weer te geven en behoeven in de volgende fase van het onderzoek dan ook een verdere verdieping.

Rust

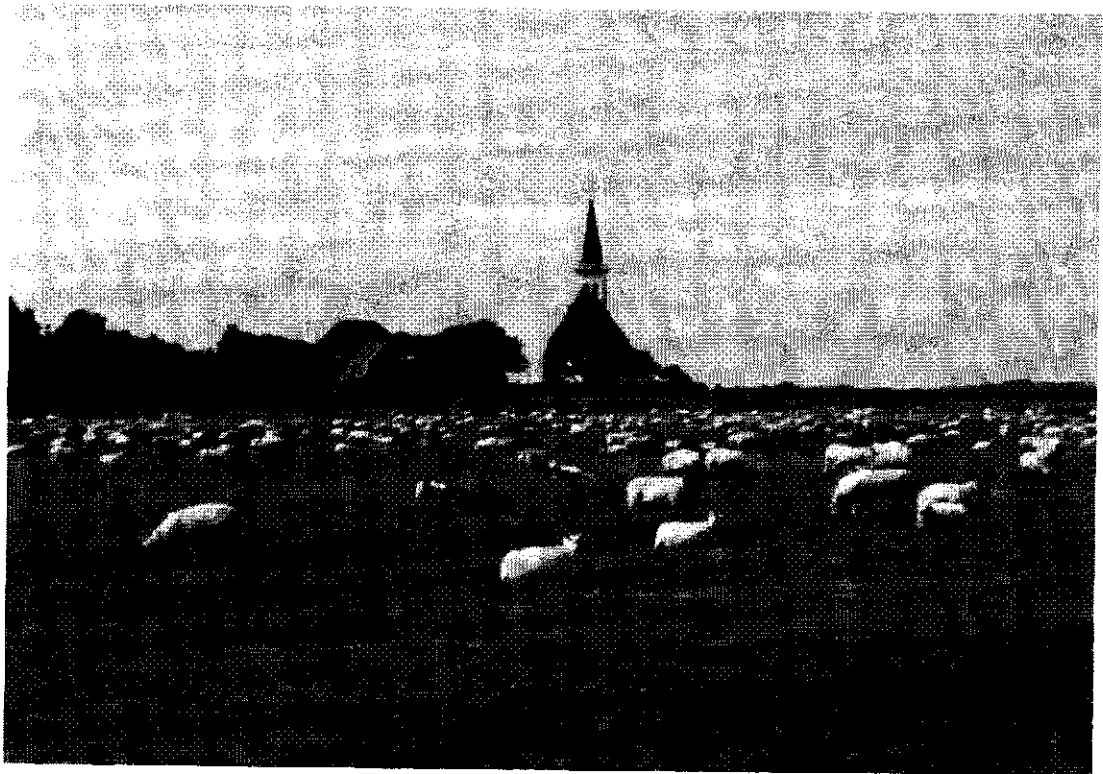
De dimensies *niet-levende natuur*, *levende natuur* en *menselijke invloed* zijn in verschillende mate in de kwaliteiten terug te vinden. Opvallend is dat de levende natuur in een betrekkelijk groot aantal kwaliteiten geen rol of een ondergeschikte rol heeft. De mens speelt in de kwaliteiten een rol door zijn nadrukkelijke aanwezigheid (zoals bij cultuurlandschap) of zijn nadrukkelijke afwezigheid (zoals bij ongereptheid).

3.3.2 Kwaliteiten die bescherming nodig hebben

Op de vraag of er kwaliteiten en elementen in het Waddengebied zijn die extra bescherming behoeven, of die juist met wat minder bescherming toe kunnen, antwoorden twee informanten dat er geen verdere aanscherping van regels nodig is.

Andere uitspraken over de bescherming van kwaliteiten: Smit (VVV-Ameland) meent dat de natuur op Ameland en in het Waddengebied als geheel hoe dan ook bescherming nodig heeft, omdat dat ook een toeristisch belang is. Schade aan de natuur is ook in economisch opzicht slecht. Door verlies van natuurwaarden zouden mensen zich niet meer 'in het Waddengebied' voelen.

Augusteijn (raadslid Schiermonnikoog): De afwezigheid van menselijke invloeden moet zo veel mogelijk worden gewaarborgd.

Cultuurlandschap: Den Hoorn op Texel

Een aantal informanten noemt specifieke elementen die extra bescherming behoeven. Deze lijst is zonder twijfel niet uitputtend, gezien het beperkte aantal informanten en de uitgestrektheid en diversiteit van het gebied.

Waddenzee

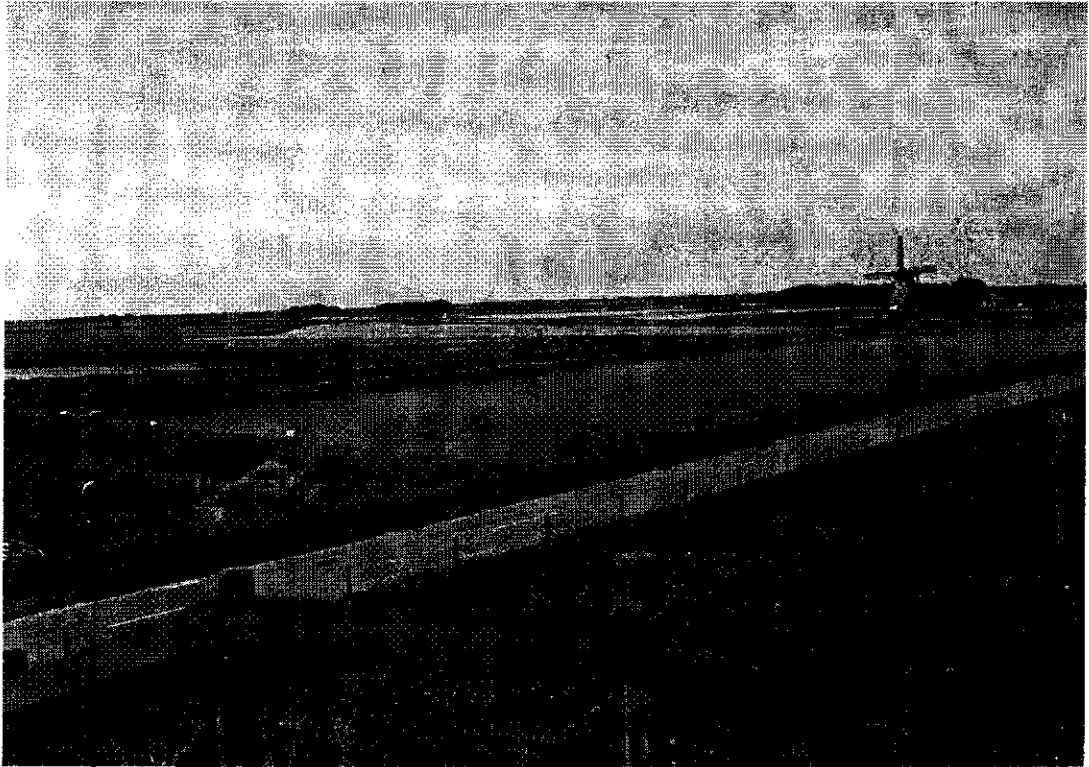
- Beperkingen voor de visserij zijn nodig. Bescherming van kokkel- en mosselbanken betekent een betere kans voor de eidereend.
- Bij laag water droogvallende rustgebieden t.b.v. zeehonden (die vallen onder art. 17 van de Natuurbeschermingswet - gedurende een bepaalde periode van het jaar gesloten voor publiek) zouden ook bij hoog water met rust gelaten moeten worden.
- Bescherming/verbetering van de waterkwaliteit van de Waddenzee.
- Pleziervaart is een activiteit waarbij het nodig is de beoefenaars meer op hun verantwoordelijkheden te wijzen.

Waddenzee en stranden

- De scheepvaarttroute ten noorden van de eilanden brengt risico's met zich mee, zou moeten worden verlegd.

Texel

- Weidevogelgebieden (voorzover die de status van reservaat nog niet hebben). Texel was vroeger bekend om de weidevogelstand.
- Drinkkolken (gegraven kolkjes in het keileemgebied) en tuinwallen (voor Texel karakteristieke erfafscheidingen) hebben bescherming nodig, bijvoorbeeld via beheersovereenkomsten.

'Man-made' landschap op Texel

Ameland

- Dorpsgezichten

Schiermonnikoog

- Hoogwatervluchtplaatsen bij het Rif hebben bescherming nodig. Dat is echter moeilijk te realiseren, omdat men met honden op het strand mag komen. De enige mogelijke maatregel is daarom een eenvoudig lijstje met gedragsregels.
- De zoetwatersituatie heeft bescherming nodig. Overigens zijn daartoe al maatregelen in gang gezet: verplaatsing van de drinkwaterwinning naar de Westerplas (spaarbekken met infiltratie), waar alleen gebruik gemaakt zal worden van afstromend water (dus niet van de zoetwaterbel).

3.3.3 Wijze van bescherming

Bij de vraag hoe kwaliteiten moeten worden beschermd tekent zich een verschil in opvatting af. Volgens sommige ondervraagden zijn beherende natuurbeschermingsinstanties te zeer geneigd hekken en verbodsborden te plaatsen, in plaats van het natuurbezoek door middel van positieve voorlichting (in de vorm van folders, routes etc.) te geleiden of zoneren. Anderen staan positiever tegenover afsluiten van natuurgebieden.

VVV-Ameland redeneert als volgt. Neem belangrijke kwaliteiten mee in het toeristisch product: er zijn kwaliteiten, zoals de diversiteit en de seizoenscyclus, die

voor bezoekers niet in het oog springen. Daar moet je dus op wijzen, in de hoop dat bezoekers dat zullen waarderen. Door voorlichting ontstaat natuurbesef. Dat is een betere manier van natuurbescherming dan afsluiten. Als je iets afsluit komen er juist mensen op af. Door het genieten van de natuur ontstaat respect, wat zich uit in 'onbewuste bescherming'. Met een beleid van openstelling en voorlichting creëer je weliswaar een extra vraag, maar per saldo toch minder verstoring. Niettemin is het begrijpelijk dat beheerders soms een gebied moeten afsluiten. VVV-Texel redeneert: zoneer liever via een positieve toonzetting dan door verbodsbepalingen. Je kunt beter wijzen op mooie paden dan op alles wat niet mag.

Augusteijn (Schiermonnikoog) acht dergelijke opvattingen iets te optimistisch: eerst is er een mentaliteitsverandering nodig, te bewerkstelligen door middel van voorlichting en educatie. Weliswaar is het natuurbesef in de loop van de decennia al ten goede veranderd; in afwachting van verdere verbetering zal er actieve bescherming moeten plaatshebben, ook door gebruik van verbodsborden en andere beperkingen.

De Werkgroep Landschapszorg (Texel) is bevreesd dat het openstellingsbeleid te ver is doorgesloten. Zij meent dat recreatie door een beheersinstantie als Staatsbosbeheer te zeer is verheven tot nevendoeel naast natuur. Texel is al 'opengesteld genoeg'. Mensen gaan natuurgebieden in vanwege de decorfunctie, terwijl natuurbezoekers in de visie van de Werkgroep echte natuurgenieters zouden moeten zijn.

3.4 Toeristen in het Waddengebied

3.4.1 Activiteiten

Een inventariserende vraag naar recreatie en toerisme in het Waddengebied levert een redelijk beeld van de mogelijke activiteiten in de Waddennatuur. Gevraagd is ook een koppeling aan te brengen met locaties of deelgebieden in het Waddengebied. Een aantal ondervraagden kon bovendien voor verschillende recreatievormen aangeven op welke wijze de betrokken recreanten volgens hun inschatting de Waddennatuur ondergaan, of met welk doel zij die natuur bezoeken.

Onderstaand overzicht is niet uitputtend: informanten beperken zich veelal tot het gebied dat zij goed kennen, en in de meeste gevallen tot de volgens hen belangrijkste activiteiten in de Waddennatuur. Bij de meest genoemde en meest uitvoerig besproken activiteiten geeft het overzicht achter 'Waar?' globale locaties en achter 'Waarom?' veronderstelde (nog te toetsen) motieven aan.

Wadlopen

Een vijftal organisaties gaat met grote groepen (50 man) het wad op. Het wadlopen is gebonden aan quota, verdeeld over concessiehouders. Het wadlopen is strikt gereguleerd in de Wadloopverordening. Er zijn zowel groepsexcursies als excursies met individuele deelname. Het wadloopseizoen duurt tot oktober. Ongeorganiseerd wadlopen komt niet of nauwelijks voor.

Waar? Enkele routes in het midden en oosten van het Waddengebied.

Waarom? Volgens twee informanten speelt de uitdaging, het prestatie-element,

een belangrijke rol, maar steken deelnemers aan een wadlooptocht ondertussen wel iets op. Volgens een ander zou het wadlopen juist niet prestatiegericht zijn, maar een educatief, oriënterend karakter hebben; de inwerking van de rust van het gebied op de wadlopers is een belangrijk element. Verder heeft het een functie in het bijbrengen van begrip en respect voor de natuur. Grote groepen wadlopers, zoals vroeger veel voorkwamen, hadden niets met de beleving van de weidsheid van de Waddenzee te maken; daar was het sociale element belangrijker. Eén van de informanten veronderstelt dat deelnemers aan bedrijfsexcursies het wadlopen soms als een lolletje of als een verplicht nummer zien.

Toekomst De quota staan volgens een enkele informant onder druk, maar het is zeer de vraag of die ruimer zullen worden.

Wadexcursies of -wandelingen

Wadexcursies zijn vergelijkbaar met wadlopen (het gaat ook altijd om georganiseerde tochten op het wad), maar deelnemers steken de Waddenzee hierbij niet over.

Waar? Voor wadexcursies is een klein stuk begaanbaar wad voldoende; het kan bijvoorbeeld ook bij Texel.

Waarom? De nadruk ligt op educatie; bij schoolexcursies speelt de uitdaging die het terrein biedt ook een rol.

Wandelen

Waar? Alle eilanden, vasteland.

Waarom? Genoemd is vooral: natuur als decor, landschapskwaliteit. Ook genoemd: natuurbeleving; in bijzondere gevallen wilderniservaring (voorbeelden: wandelen op de Hors op Texel; strandwandeling bij windkracht 10).

Fietsen

Veel toeristen zijn geneigd langs vaste, uitgezette routes te fietsen.

Waar? Alle eilanden, vasteland.

Waarom? Vooral natuur als decor, landschapskwaliteit. Ook genoemd: afwisseling; natuurbeleving; rust en ruimte.

Natuurexcursies (wandel- en fietsexcursies)

Natuurexcursies vinden plaats onder deskundige leiding, richten zich op een bepaald thema en/of een bepaald landschapstype (duinen, vogels, paddestoelen). In het voorseizoen kennen dit soort excursies een grotere deelname dan in het hoogseizoen, ondanks de geringere aantallen toeristen. Buiten het hoogseizoen ligt de nadruk meer op groepen (scholen, bedrijven); in het hoogseizoen relatief meer op individuele deelnemers en gezinnen.

Waar? Natuurgebieden op de eilanden en op het vasteland.

Waarom? Opdoen van kennis.

Toekomst? De deelname aan natuurexcursies neemt mogelijk wat af doordat er informatie in foldermateriaal en in het terrein (op informatiepanelen) beschikbaar is.

Mountainbiken

Op Texel is een uitgezette route. Volgens de één is dit een geslaagde vorm van zonerings (je ontziet hierdoor kwetsbare gebieden); volgens een ander creëer je een extra vraag, waardoor de kans op versterking weer groter wordt.

Waar? Texel, Ameland; op Schiermonnikoog komt het Mountainbiken (nog) niet voor.

Waarom? Uitdaging van het terrein; natuur als decor.

Ruitersport

Er is een redelijk omvangrijk aanbod van ruiterspaden en -routes op de eilanden.

Waar? Eilanden: bos, strand.

Waarom? Uitdaging van het terrein; natuur als decor.

Huifkartochten

Waar? De eilanden.

Waarom? Genieten van het landschap.

Vogels kijken

Lopend, fietsend, ook wel vanuit de auto.

Waar? Divers.

Waarom? Opdoen van kennis, 'labelen'.

Sportvisserij

Heeft plaats vanaf de oever en in bootjes.

Waar? Op veel locaties, maar in beperkte mate.

Waarom? Oogsten, genieten van het landschap.

Sportvisserij (excursies)

Hierbij werpen de deelnemers vanaf een schip zelf een hengel uit.

Waar? Waddenzee.

Waarom? Oogsten.

Excursies met beroepsvisserij

Hierbij gunt de organisator zijn publiek een blik in de praktijk van het visserijbedrijf.

Waar? Onder meer vanaf Texel.

Waarom? Opdoen van kennis.

Kanovaren

Behalve door toeristen ook beoefend door mariniers (vanuit een oefenkamp op Texel).

Waar? Men noemt kanovaren alleen bij Texel en Ameland; bij Schiermonnikoog komt het weinig voor; over andere gebieden is geen uitspraak gedaan.

Waarom? Wilderniservaring, natuur vorsen.

Toekomst? Het aantal kanotochten neemt toe.

Zeilen met scherpe jachten, catamarans

- Waar? Westelijk Waddengebied (Texel), Eems-Dollardgebied, geulen.
Waarom? Landschapsgenieten, wilderniservaring.
Toekomst? De waterrecreatie groeit met ca. 2% per jaar. De rol van het Eems-Dollardgebied voor passanten wordt sterker.

Zeilen met platbodems

Onder degenen die met een platbodem varen bevinden zich veel leden van de Vereniging van Wadvaarders. Deze zijn sterk in het wad geïnteresseerd. Zij gaan liggen op plekken waar anderen niet komen. Tussen de verenigingsleden bestaat veel sociale controle, dus ze gaan niet zo gauw buiten hun boekje. Er zijn ook droogvallende wadvaarders die door onwetendheid of onachtzaamheid juist wel verstoring veroorzaken. Over de haven van Den Helder wordt opgemerkt dat deze zich met nadruk profileert als pleisterplaats voor scherpe jachten (in hoofdzaak op de Noordzee georiënteerd), en zich dus niet op platbodems richt, die de rust op het wad kunnen verstoren.

- Waar? De hele Waddenzee; de ondiepe delen zijn voor platbodems goed bereikbaar.
Waarom? Genieten van het landschap.

Strandrecreatie

- Waar? Noordzeestranden van de eilanden.
Waarom? Vertier, maar ook rust en ruimte.
Toekomst? Toeristen, ook de dagrecreanten onder hen, zijn tegenwoordig minder strand-minded dan vroeger. De Waddenzee-zijde van de eilanden wint aan relatief belang. Dit constateren informanten op alle drie de bezochte eilanden. De oorzaken van deze veranderingen kunnen liggen in een algemene tendens, bijvoorbeeld gevoed door verhalen over de ozonlaag, maar ook in zelfselectie: degenen die strandvertier zoeken gaan naar plekken met een ander imago, bijvoorbeeld naar Sylt en Borkum. Op Texel wordt een tendens geconstateerd in de richting van een toenemend aantal 'doeners'. Ameland beoogt een imago dat natuur- en cultuurtoerisme trekt, en juist niet de 'mondaine strandtoerist'. Voor Schiermonnikoog geldt dat nog sterker.

Overige genoemde activiteiten

- hond uitlaten op het strand;
- joggen (joggers zoeken naast uitdaging ook rust);
- 'discotoerisme' (jongeren);
- brommerrijden (met gehuurde brommers of vierwielbrommers);
- motorbootvaren;
- waterskiën;
- rondvaarten;
- zeehondentochten;
- chartervaart (groepen en jongeren): één van de informanten ziet een toename van het aantal charters op het Nederlandse wad, doordat in Duitsland de toelatingsnormen scherper zijn;
- paraspringen (activiteit voor jongere 'doeners');

- rondvluchten;
- jacht;
- pieren steken;
- bramenpluk (Texel);
- picknicken;
- vliegeren in strand- en duingebied.

De laatstgenoemde activiteit veroorzaakt op Texel overlast (lawaai en hinder voor andere strandbezoekers). Het vliegeren wordt daarom van de bewaakte stranden verbannen naar minder druk bezochte plaatsen, waardoor mensen met hun vlieger juist in verstoringgevoelige natuur terecht komen. Dit voorbeeld geeft aan dat niet alle recreatieve activiteiten elkaar verdragen. Een oplossing voor een dergelijk conflict kan ten koste gaan van de beschikbare ruimte en natuur.

3.4.2 Categorieën toeristen

In de vraaggesprekken zijn enkele duidelijke categorieën toeristen genoemd, waarbij een verbinding werd aangebracht tussen activiteit en andere kenmerken. Eén categorie is die van actieve jongeren die komen voor zeer specifieke activiteiten, zoals paraspringen, een andere categorie jongeren bestaat uit feestvierders, die naar één van de grotere eilanden komen voor de kroeg en het strand. Ook bij vaarrecreanten is waarschijnlijk van herkenbare categorieën sprake: de plekken die vaarrecreanten kunnen en willen bereiken hangen samen met het boottype. Een samenhang met de beleving die men in het gebied zoekt ligt voor de hand. Ook echte natuurliefhebbers worden wel genoemd als aparte groep. Zij onderscheiden zich bijvoorbeeld door hun voorkeur voor voor- en naseizoen. Een groot deel van de toeristen laat zich echter niet eenvoudig rubriceren. Eén informant maakt de opmerking dat de moderne toerist 'zapt'.

3.4.3 Verwachte ontwikkelingen m.b.t. toeristisch bezoek

Een aantal ontwikkelingen is al bij de afzonderlijke activiteiten genoemd. Voorts wordt op de eilanden een verdergaande seizoensverbreding geconstateerd, in samenhang met een verbetering van de kwaliteit van de verblijfsaccommodatie. Deze tendens, waarbij dus de zomer-piek in bezoekersaantallen vlakker wordt, heeft de steun van de betrokken overheden. De verdeling over bezoekerscategorieën en de frequentie waarmee activiteiten worden beoefend veranderen met de tendens mee. Buiten het hoogseizoen zullen er meer ouderen en meer rustzoekers komen. Overigens kan seizoensverbreding volgens één informant ongunstige effecten voor de natuur met zich mee brengen: toeristen komen relatief vaker op kwetsbare momenten, bijvoorbeeld in het broedseizoen.

Eén informant (Manderfeld - Den Helder) constateert een mogelijk nadelig bijeffect van natuurvoorlichting: naarmate men harder roept dat de natuur ergens kwetsbaar is, is de prikkel om een gebied te bezoeken des te groter. Daarin moet een evenwicht worden gevonden. Het is zaak de nieuwsgierigheid te kanaliseren.

3.5 Bewoners van het Waddengebied

3.5.1 Belang van de Wadden voor eilandbewoners

Bijna alle informanten merken op, zeker die op de eilanden, dat veel mensen hun inkomsten direct of indirect aan de natuur ontleen (Texel ca. 50%, andere eilanden 80 of 90%). Op de eilanden heerst de opvatting dat er grenzen zijn aan de toeristische groei en dat natuur- en landschapszorg economisch van belang zijn. De ondervraagden geven dat aan als hun eigen opvatting en voegen eraan toe dat de toeristische ondernemers op de eilanden er in grote meerderheid net zo over denken. Voor verblijfsrecreatie geldt op de eilanden een breed geaccepteerd accommodatieplafond. Ondernemers zoeken hun rendementsverbetering – met wisselend succes – in een hogere kwaliteit van de accommodatie en, in samenhang daarmee, in seizoensverbreding.

De agrarische bevolking contrasteert met de overige bewoners, zowel op Texel, Ameland als Schiermonnikoog: boeren zouden menen dat er 'nog natuur zat' is; het liefst houden zij er een traditionele bedrijfsvoering op na. Natuurlijk is het wel zo dat agrarische bevolking, net als de kleine groep vissers, zich heel dicht bij de natuur voelt staan.

Jongeren komen volgens enkelen wat minder in de natuur dan ouderen, voelen zich er minder mee verbonden, maar een echt duidelijk onderscheid tussen jongeren en ouderen is er niet.

De waardering voor de natuur is onder nieuwkomers groter dan onder degenen die vanouds op het eiland (Texel) wonen. Laatstgenoemden ondergaan de natuur als prachtig maar vanzelfsprekend. Nieuwkomers trekken er, wandelend of fietsend meer op uit. Oorspronkelijke bewoners beperken zich sterk tot de directe omgeving en houden meer vast aan traditionele gebruiken: zo is autorijden op het strand (met name om te jatten) op enkele eilanden in de winter toegestaan: eilanders vinden dat het altijd moet kunnen. Verder koesteren bewoners van de eilanden (en ook van het vasteland) verschillende plaatsgebonden visvangst-technieken. Toch constateert een informant dat het verschil met toeristen in recreatiepatroon op de eilanden kleiner wordt: de eiland-specifieke activiteiten worden verhoudingsgewijs minder belangrijk.

Zeggenschap en betrokkenheid

De meest kenmerkende zaken die de informanten over de eilanden opmerken hebben te maken met zeggenschap over en betrokkenheid bij de natuur. Eén van de informanten meent dat een echte eilander een natuurmens is. Men is heel direct bezig met vissen, garnalen kruien, strandjatten. De natuur is er dus (ook) om te oogsten. Verder zoeken eilanders meer de rust op dan toeristen; zij gaan bijvoorbeeld naar een eigen, rustig deel van het strand. Een ander merkt op dat, als de beheerder een gebied wil afsluiten, de bevolking daar op tegen is omdat haar daarmee een stukje vrijheid wordt ontnomen. Bewoners zien natuurbescherming al snel als beperking van vrijheid: je moet een heel goed verhaal hebben, willen zij een maatregel accepteren. Bewoners staan op hun verworven rechten en hanteren in de discussie hierover begrippen als 'natuurlijk medegebruik' of 'historisch medegebruik'. Binnen de

bevolking van Schiermonnikoog bestaat een vrij aanzienlijke groep die veel de natuur in trekt. Voor sommigen is de eigen omgeving hun lust en hun leven. 'Op en van het eiland leven', wil zeggen: vrij en ongebonden zijn, oogsten en zorg hebben voor de natuur (door zelf actief in te grijpen of over waargenomen zaken te rapporteren). Die opstelling heeft bijvoorbeeld geleid tot oprichting van een werkgroep ter bestrijding van overlast door zilvermeeuwen t.b.v. het overleven van bergeenden en sterns (meeuweneieren vernietigen). Er zijn anderzijds ook bewoners die weinig betrokken zijn bij de natuur.

3.5.2 Belang van de Wadden voor bewoners van het vasteland

Er is, merkt Wegman (Coördinatiecollege Waddengebied) op, een groot verschil tussen eilandbewoners en kustbewoners. Eilandbewoners benaderen het wad meer met hun hart, meer betrokken. Zij hebben ook eerder een houding van 'waar bemoeit men zich mee?'. Waarschijnlijk bestaat er, wat betreft de betrokkenheid van de bevolking bij het Waddengebied, ook tussen vasteland-gemeenten onderling de nodige variatie. Zo wordt opgemerkt dat sommige dorpsgemeenschappen mentaal meer naar het wad toe gekeerd zijn dan andere, in samenhang met de afstand tot het wad en met de lokale geschiedenis (visserij, zeevarenden). Ook tussen de steden zijn er waarschijnlijk dergelijke verschillen: de Helderse bevolking (in belangrijke mate 'import') heeft geen toegang tot de Balgzanddijk, waardoor de Waddennatuur (het Balgzand, tussen Texel en Wieringen) goeddeels aan het zicht onttrokken is. Bovendien heeft de werkgelegenheid in Den Helder eveneens weinig met de Waddenzee te maken. De prikkel voor betrokkenheid bij het wad is daar dus niet sterk. Bij een stad als Harlingen is de relatie met de Waddenzee veel directer.

Van de bevolking van Dongeradeel (onder meer Dokkum) gaat een groot deel wel eens naar Ameland voor dagrecreatie. Drie kwart recreëert echter niet op of langs het wad (globale schatting van Folbert - gemeente Dongeradeel). Oorspronkelijke bewoners zien het wad als dermate gewoon dat zij er geen gebruik van maken. Voor hen is puur de aanwezigheid van het wad overigens wel een kwaliteit. In een havenplaats als Delfzijl telt de bevolking veel zeilboot- en motorbootbezitters. De relatie met het wad is daar vermoedelijk sterker.

3.5.3 Motieven van bewoners

Bij de bevolking van eilanden en vasteland zijn de volgende motieven bij bezoek aan de Waddennatuur het belangrijkste:

- (5 keer genoemd:) decorfunctie, landschapskwaliteit, landschapsbeleving;
- (3 keer genoemd:) kennisbron: zeer kleine maar actieve groep, dus heel duidelijk aanwezig.
- (3 keer genoemd:) om te oogsten;
- (2 keer genoemd:) natuurbeleving;
- (1 keer genoemd:) wilderniservaring;
- (1 keer genoemd:) rust en ruimte (fietsen bij de kwelder);
- (1 keer genoemd:) uitdaging van het terrein (voor ruiters, atletiek, wielerved).

Landschapskwaliteit wordt als belangrijkste motief genoemd; dat hangt samen met de meest gangbare activiteiten als wandelen en fietsen. Hierin verschillen bewoners niet van andere recreanten. Mogelijk speelt het motief 'oogsten' bij bewoners een belangrijker rol dan bij andere recreanten.

3.6 Overheid

3.6.1 Plannen, beleidsvisies

De uitgangspunten met betrekking tot natuur en landschap in het Waddengebied liggen vast in diverse wetten, plannen en nota's. Op Rijksniveau is er de PKB-Waddenzee (Ministerie van VROM, 1993). Op provinciaal niveau het Interprovinciaal Beleidsplan Waddenzeegebied (Stuurgroep Waddenprovincies, 1994). Voor de uitvoering van het beleid voor de Waddenzee is er een integraal Beheersplan Waddenzee, waaraan jaarlijks te actualiseren maatregelenprogramma's zijn gekoppeld (Rijkswaterstaat, directie Noord-Nederland, 1996). Gemeenten hebben, als het gaat om de Waddenzee, bestemmingsplannen die qua strekking overeenkomen, en die sporen met de PKB. Er is op gemeentelijk niveau geen reden om een eigen beleid te maken voor het wad. Het beleid met betrekking tot natuur en landschap krijgt binnen gemeenten echter wel op verschillende wijzen gestalte. Delfzijl heeft een landschapsbeleidsplan; Dongeradeel heeft geen landschapsbeleidsplan, maar heeft wel enkele waarborgen ten aanzien van het landschap ingebouwd in het Bestemmingsplan Buitengebied. Op Schiermonnikoog bestaan een gemeentelijke beleidsvisie, en een beheersvisie van Natuurmonumenten voor het Nationale Park. Den Helder heeft een Atlas Natuurgebieden, die dienst doet als basis voor natuurbeleid.

3.6.2 Knelpunten

Gevraagd naar knelpunten en kansen bij de afstemming van het beleid van verschillende bestuurslagen, antwoorden de meeste informanten, zowel vertegenwoordigers van de overheid als anderen, dat zich weinig grote knelpunten voordoen. Enkele zaken worden één of meerdere malen genoemd.

- De proefboringen naar gas komen in enkele gesprekken ter sprake. Daarin signaleren informanten een in zichzelf strijdig rijksbeleid. LNV spreekt zich, evenals de betrokken gemeenten uit tegen proefboringen in het gebied; *gaswinning* zal immers later ook niet in het wad mogen. Tegen proefboringen vanaf de wal bestaat minder bezwaar. Het Ministerie van Economische Zaken houdt echter vast aan proefboringen in het gebied. Ook wordt geconstateerd dat gemeenten onderling verschillend over boringen denken.
- De Hors op Texel. Binnen de gemeente bestaat er veel weerstand tegen de uitbreiding van het daar aanwezige militaire oefenterrein.
- Milieुरichtlijnen die leiden tot ongewenste ruimtelijke en landschappelijke consequenties: namelijk tot uitstoot van bedrijvigheid uit dorpskernen, wat bedrijfsvestigingen op landschappelijk minder geschikte locaties. Dit probleem wordt gememoreerd op Ameland. Er is binnen het milieubeleid geen hardheidsclausule die dat soort ontwikkelingen helpt voorkomen.

- De onduidelijke competenties: er zijn te veel organen tegelijk actief. Wie mag bijvoorbeeld aanlegvergunningen voor activiteiten in het Waddengebied afgeven? Bestuurlijk heeft het waddengebied geen gezicht. Ook het Coördinatiecollege Waddengebied (ingesteld voor verticale coördinatie tussen rijk, provincies en gemeenten) of enige andere coördinerende instantie kan die rol niet vervullen. Het Duitse Waddengebied bijvoorbeeld is een nationaal park, dat in zijn geheel valt onder een herkenbare instantie. Om iets dergelijks ook hier tot stand te brengen zouden er bij andere overheden competenties moeten wegvallen. Dat is een reden waarom er niets gebeurt.
- Het contact tussen eilandgemeenten en aangrenzende walgemeenten. Opgemerkt wordt dat er betrekkelijk weinig contact is, zonder dat de betrokkenen dit direct als een knelpunt zien. Er bestaan overlegorganen van de Waddenzeegemeenten (vasteland), van de eilandgemeenten en van alle Waddengemeenten tezamen. Het platform van alle Waddengemeenten zou, in tegenstelling tot de andere twee, niet goed functioneren.
- De PKB-grens heeft aanleiding gegeven tot discussie. Genoemde discussiepunten zijn Noorderhaaks en Den Helder buitendijks. Den Helder heeft een deel van een uitbreidingsplan (het Poseidonplan) niet doorgezet. Dit deel zou buitendijks worden gerealiseerd, wat frictie binnen het PKB-gebied zou betekenen.

Druk op het gebied

Gevraagd is welke claims recreatie en andere bedrijvigheid (bij overheden) op ruimte en tijd in het Waddengebied leggen.

- Op de eilanden meent men dat de claims die leiden tot uitbreiding van het aantal overnachtingsplaatsen gering zijn. De wens tot verdere seizoensverbreding noemen de informanten wel veel.
- Op het vasteland ligt het wat anders. Voor Delfzijl geldt dat de industriële ruimteclaims weliswaar vastliggen, maar er in toeristisch-recreatieve zin nog wel ruimte is: mogelijke ligplaatsuitbreidingen (ca. 100) kan Delfzijl binnen de voorwaarden van de PKB honoreren.
- Holwerd (gemeente Dongeradeel) wil de aanwezigheid van de pier voor de boot naar Ameland beter uitbuiten (dus gebruik maken van de mensen die toch al komen). De gemeente biedt daarvoor ruimte, maar alleen op de pier zelf, met binnendijks wat aanvullende voorzieningen.
- Verder signaleert een informant dat de watersport, waar nog groei in zit, zware claims legt op het bevaarbare deel van de Waddenzee.

4 Conclusies

Begrenzing van het Waddengebied

Voor de begrenzing van het Waddengebied passen de ondervraagde personen bestuurlijke, ecologische, visuele en kennelijk gevoelsmatige overwegingen toe. Omdat (cultuur-)historie wordt gezien als één van de kwaliteiten van het Waddengebied kan ook dat element in de bepaling van de begrenzing een rol spelen, bijvoorbeeld als het gaat om havenplaatsen op het vasteland en het Lauwersmeergebied.

Kwaliteiten van het Waddengebied

Ecologie voert onder de natuurbelevingskwaliteiten niet de boventoon. De door de informanten genoemde kwaliteiten van het Waddengebied zijn voor een belangrijk deel niet, of niet direct, aan de levende natuur gekoppeld. Wat verder opvalt is dat veel kwaliteiten samenhangen met de nadrukkelijke aanwezigheid of afwezigheid van menselijke invloed. In dit onderzoek is geen vergelijking met andere gebieden gemaakt, dus of deze constatering specifiek zijn voor de Wadden valt niet met zekerheid te zeggen. Een aantal kwaliteiten, zoals ruimte, openheid en getij, is eerder met de Waddenzee te associëren dan met de eilanden of het vasteland. Andere kwaliteiten zijn waarschijnlijk niet exclusief verbonden aan de Waddenzee, maar anderzijds ook niet overal in het gebied aan te treffen: bijvoorbeeld rust, stilte, duisternis en ongereptheid. Het is om die reden van belang om in de vraagstelling van het vervolgonderzoek de belevingskwaliteiten te koppelen aan – op zijn minst globale – plaatsaanduidingen.

De wijze waarop bescherming van de kwaliteiten van de Waddennatuur moet plaatsvinden is een punt van discussie. De discussie gaat over de vraag of bezoekers van natuurgebieden door middel van voorlichting en door zonerings zonder verbodsbepalingen tot een bepaald gedrag te bewegen zijn.

Categorieën toeristen en motieven

Er zijn enkele herkenbare categorieën van toeristen expliciet ter sprake gekomen: actieve jongeren, 'feestvierders', typen waterrecreanten. Ook echte natuurliefhebbers worden wel genoemd als aparte groep. Dezen onderscheiden zich bijvoorbeeld door hun voorkeur voor voor- en naseizoen. Het is echter niet gezegd dat er geen andere herkenbare categorieën te vinden zouden zijn. Duidelijk is wel dat het beeld diffuus is, bijvoorbeeld als het gaat om toeristen die op de eilanden de natuur in trekken. Het ene moment is iemand fervent natuurbeschermer, het volgende moment automobilist. Veel recreatievormen zijn op basis van de vraaggesprekken dus niet, of nog maar in beperkte mate aan bezoekerssegmenten te koppelen. Dat wil drie dingen zeggen: ten eerste zijn er maar weinig duidelijke recreatiepatronen (samenhang tussen verschillende activiteiten) genoemd. Ten tweede zijn activiteiten nog niet aan sociaal-culturele variabelen te koppelen. Ten derde zijn de verbanden tussen activiteiten en motieven, zoals aangegeven in § 3.4.1 en § 3.4.2, nog niet getoetst. Dit zijn vragen voor een volgende fase van het onderzoeksproject.

Bewoners

Voor bewoners van het Waddengebied geldt hetzelfde als voor toeristen: de vraaggesprekken leveren geen vastomlijnde segmenten op, maar voldoende indicatoren om daar in een volgende onderzoeksfase op door te gaan. Mogelijke verklarende variabelen voor verschillen tussen bewoners in de vraag hoe zij staan ten opzichte van de Waddennatuur, zijn onder meer de woonplaats (bijvoorbeeld Den Helder versus Harlingen) en de vraag of de betrokkene een oorspronkelijke bewoner is. Dat zou dus een segmentering langs geografische lijnen opleveren.

Overheid

De vraaggesprekken hebben enkele thema's opgeleverd die voor een vervolgonderzoek interessant kunnen zijn. Wat daarbij het meest in het oog springt, is dat de Waddenzee bestuurlijk geen gezicht heeft. Eén van de doelen van de Waddenvereniging, bij bestuurders beschermend beleid te initiëren, is in eerste aanleg het meest gediend bij het in kaart brengen van alle bestuurlijke competenties die er met betrekking tot de natuur van het Waddengebied bestaan.

5 Overwegingen voor het hoofdonderzoek

5.1 Segmenteren

De Waddenvereniging streeft een drieledig communicatiedoel na. Het eerste doel is bij bezoekers van het Waddengebied indringende fascinatie voor het Waddengebied te bewerkstelligen, teneinde een draagvlak voor bescherming te creëren of het bestaande draagvlak te versterken. Met bewoners van het Waddengebied wil de Waddenvereniging bondgenootschappen tot stand brengen. Bij bestuurders wil de Waddenvereniging stimuleren om beschermend beleid te initiëren. Mensen vormen dus het object van onderzoek.

De Waddenvereniging vraagt een segmentering van de drie genoemde verschillende doelgroepen. Segmenteren wil zeggen: tegelijk zoeken naar verschillen en naar overeenkomsten binnen een grote populatie, en aan de hand daarvan een beperkt aantal deelpopulaties definiëren. Met een segmentatie wordt beoogd een vereenvoudiging aan te brengen in een te grote verzameling variabelen die bij elkaar te veel waarden aan kunnen nemen.

Een segmentering moet aan verschillende eisen voldoen (ontleend aan presentatie Y. van Dam, Vakgroep Marktkunde, Landbouwwuniversiteit Wageningen, 26-11-1996):

- Segmenten zijn substantieel: ze moeten een zekere omvang hebben.
- Segmenten zijn homogeen: ze zijn intern op belangrijke punten consistent.
- Segmenten zijn toegankelijk: het gaat om benaderbare, vindbare mensen.
- Segmenten zijn gedifferentieerd: verschillende segmenten hebben verschillende motieven.
- Segmenten zijn stabiel: door de jaren heen hebben segmenten een min of meer gelijke omvang. Dat hoeft overigens niet te betekenen dat het om dezelfde mensen gaat: het segment 'schoolverlaters' bijvoorbeeld, bestaat elk jaar uit nieuwe individuen.
- Een segmentering is betrouwbaar: kan door een ander worden herhaald, op een andere steekproef, met hetzelfde resultaat.

De gebruikswaarde van een typologie van toeristen is gering als deze te sterk plaats- en tijd-afhankelijk is: je mag op verschillende plaatsen en tijdstippen wel een andere verdeling van segmenten aantreffen, maar op basis van dezelfde enquêtevragen moeten niet telkens nieuwe segmenten worden gedefinieerd.

- Een segmentering is makkelijk hanteerbaar: het moet gaan om simpele, inzichtelijke karakteristieken.
- Segmenten zijn relevant: je moet er in het dagelijks gebruik iets aan hebben.
- Segmenten bevinden zich op het niveau waar de (consumptie-)beslissing wordt genomen.

5.2 Bestuurders

Het door middel van onderzoek segmenteren van bestuurders heeft in het Waddengebied weinig zin. De communicatie door de Waddenvereniging zal immers in veel gevallen gericht zijn op het ultieme segment: de individuele bestuurder. In andere gevallen richt de communicatie zich op langs formele lijnen vastgestelde segmenten (bijvoorbeeld op alle portefeuillehouders Ruimtelijke Ordening). Bestuurders vergen dan ook een ander soort onderzoek dan bewoners en recreanten. Bij bestuurders is het belangrijk de besluitvormingslijnen rond specifieke thema's in kaart te brengen. De vraagstelling heeft te maken met individuele personen en met formele en informele netwerken, en vergt daarom een onderzoek met een bestuurskundige inslag, gekoppeld aan een studie van beleidsstukken. Dit rapport gaat daar verder niet op in. Op bestuurskundig gebied is in het Waddengebied al onderzoek verricht: Everink en Tromp (1994) onderzochten de overlegstructuren in het Waddengebied, met name die tussen verschillende bestuurslagen. Dat onderzoek kan een basis bieden voor een vervolg.

5.3 Toeristen en bewoners

Voor toeristen en bewoners kan, gezien hun aantal en gezien de denkbare manieren waarop de Waddenvereniging hen kan aanspreken (mailings, tijdschriftartikelen, dagbladders, etc.), een segmentatie zinvol zijn. Als ingang kunnen hierbij de in het vooronderzoek gehanteerde motieven worden gebruikt, zoals 'natuur als kennisbron', 'natuur om te oogsten', 'landschapsbeleving', 'uitdaging van het terrein'. Deze motieven zijn afgeleid van de natuurbeelden die de Natuurbeschermingsraad heeft geconstrueerd uit zinsneden in nota's, rapporten, verslagen, kranten, tijdschriften en gesprekken (Natuurbeschermingsraad, 1993). Een korte literatuurstudie kan mogelijk nog andere motieven aan het licht brengen, die in de vraagstelling kunnen worden meegenomen. Aparte vragen dienen in ieder geval te worden gewijd aan het thema: 'Van wie is de Waddennatuur? Wie heeft er zeggenschap over?'. Dat is een essentieel onderdeel van de vraag welk gebruik van de Waddennatuur mensen toelaatbaar achten (bijvoorbeeld hoe men staat tegenover openstellen en afsluiten, jatten, droogvallen e.d.). De veronderstelling is, dat er met name bij dit onderwerp sterke verschillen zullen bestaan tussen eilandbewoners, bewoners van de vaste wal en verschillende bezoekerssegmenten.

Met betrekking tot de onderzoeksopzet doen zich enkele vragen voor:

- Hoe moet de verhouding liggen tussen 'breed' (kwantitatief) en 'diep' (kwalitatief; diepte-interviews)?
- Moet het hele Nederlandse Waddengebied in het onderzoek worden betrokken, of een deel ervan?
- Moet het onderzoek zich tot bepaalde categorieën beperken?
- Met welke onderscheidende variabelen moet het onderzoek rekening houden? Bij beschouwing van recreanten is er aan de ene kant onderscheid naar activiteit; bezochte locaties; verblijfsduur; aard van de verblijfsaccommodatie; bezoekperiode; plaats van herkomst, nationaliteit; groepssamenstelling (gezin, bedrijf, schoolgroep); verder zijn er de in onderzoek gangbare sociaal-culturele

kenmerken. Aan de andere kant is er een scala van bezoekmotieven en belevingskwaliteiten, die aan – op zijn minst – een selectie van de bovenstaande beschrijvende variabelen gekoppeld moeten worden. Bij bewoners gelden soortgelijke verschillen als bij recreanten. Er is onderscheid naar woonplaats; beroep (direct van toerisme afhankelijk, boer, visser, natuurbeschermer); ‘geboren en getogen’ versus ‘import’; verdere sociaal-culturele kenmerken.

Deze vragen hangen onderling sterk samen: naarmate het accent sterker op diepte-interviews komt te liggen zal het moeilijker zijn alle denkbare segmenten in het onderzoek mee te nemen. Anderzijds is belevingskwaliteit een te complex begrip om puur in kwantificeerbare eenheden te beschrijven. Het ligt dan ook in de rede van beide onderzoeksmethoden gebruik te maken.

Het *kwalitatieve* deel dient te zijn gericht op het aanvullen en verder uitdiepen van de inmiddels gevonden waarden. Dit kan in vraaggesprekken onder bewoners en bezoekers.

Het *kwantitatieve* deel dient gericht te zijn op het aanbrengen van een koppeling tussen (1) min of meer objectieve sociaal-culturele kenmerken, (2) motieven en natuurbelevingskwaliteiten, en (3) gedrag. Een fictief voorbeeld kan verduidelijken wat met deze koppeling beoogd wordt: stel dat een resultaat van het onderzoek is, dat vooral lezers van de Volkskrant (1: sociaal-cultureel kenmerk) in het broedseizoen in afgesloten gebieden wandelen (3: gedrag) om kennis op te doen (2: motief). Gewapend met deze informatie kan men trachten gedragsverandering te bewerkstelligen bij wandelaars die nesten verstoren. Er is immers een mogelijk geschikt medium (De Volkskrant) om de doelgroep te bereiken. Ook is het duidelijk op welk motief de doelgroep kan worden aangesproken: leergierigheid, natuur als kennisbron.

Voor dit kwantitatieve onderzoek is de belangrijkste keuze die tussen thuisonderzoek en objectonderzoek (objectonderzoek is een onderzoek onder bezoekers van een recreatie-object of deelgebied). Een voordeel van *objectonderzoek* is dat ook buitenlanders en deelnemers aan weinig beoefende activiteiten kunnen worden benaderd. Een objectonderzoek is echter selectief: in een dergelijke opzet kan slechts een beperkt aantal activiteiten of locaties worden betrokken. Deze activiteiten en locaties moeten worden gekozen aan de hand van veronderstellingen vooraf over verschillen tussen categorieën bezoekers en tussen categorieën bewoners.

Bij een accent op algemene waarden en motieven van toeristen, die niet specifiek zijn gericht op het Waddengebied, zou het voor de hand liggen het kwantitatieve onderzoek als *thuisonderzoek* uit te voeren in een landelijke steekproef. Een landelijke steekproef is representatief voor de Nederlandse bevolking. Elke inwoner moet in principe evenveel kans hebben in de steekproef te vallen. De keuze voor een landelijke steekproef zou inhouden dat er niet een deelgebied van het Waddengebied wordt gedefinieerd, waarbinnen het onderzoek zich dient af te spelen; ook wordt tevoren geen beperking aangebracht in de te benaderen bezoekers- of bewonerscategorieën. De resultaten zullen een minder gedetailleerd karakter hebben dan die van een objectonderzoek.

5.4 Maximale begrenzing van het onderzoeksgebied

Omdat de natuur en het menselijk gebruik van het Waddengebied in het onderzoek het meest centraal staan ligt een invalshoek die is gebaseerd op zowel ecologische als gebruiksrelaties (recreatie, agrarisch grondgebruik, visserij) voor de hand. Dat betekent dat de Waddeneilanden en Noorderhaaks, inclusief een strook van de Noordzee, bij het onderzoeksgebied moeten horen. Ook zouden havens en havenplaatsen langs de kust van het vasteland bij het onderzoeksgebied moeten horen, in verband met het aspect cultuurhistorie en in verband met het actuele gebruik, dat sterk samenhangt met het gebruik van het (overige) Waddengebied. Hetzelfde geldt voor het landbouwgebied langs de kust van de noordelijke provincies, dat in het recente verleden op het wad 'veroverd' is door het vastleggen van de slibafzetting langs de Waddenkust, en er dus een sterke historische relatie mee heeft. Het onderzoek onder bewoners zou dus bewoners van alle gemeenten die tot dit gebied horen kunnen omvatten. Bij het onderzoek onder bezoekers kan dezelfde maximale begrenzing worden gehanteerd.

Literatuur

Bruin, A.H. de en P.M.A. Klinkers, 1995. *Waterrecreatie in de Oosterschelde, Voordelta en Waddenzee; een onderzoek onder watersporters in kustwateren naar motieven, gedragingen en bestedingen*. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 385.

Everink, M.E. en G.H.M. Tromp, 1994. *Overleg over de Wadden; verslag van een evaluatie-onderzoek naar de overleg- en coördinatiestructuur voor het Waddengebied in de periode 1987-1993*. Groningen, Rijksuniversiteit. Publikatiereeks Samenwerkingsverband Bestuurswetenschappen Noorden des Lands, nr.21.

Ministerie van VROM, 1993. *Planologische kernbeslissing Waddenzee, deel 3 - Kabinetsstandpunt*. Den Haag, SDU.

Natuurbeschermingsraad, 1993. *Natuur tussen de oren; natuur- en landschapsbeelden en hun rol bij de ontwikkeling en vormgeving van beleid*. Utrecht, Natuurbeschermingsraad.

Rijkswaterstaat directie Noord-Nederland, 1996. *Beheersplan Waddenzee 1996-2001. deel 1: beheersplan; deel 2: bijlagen. Maatregelenprogramma Waddenzee 1996-2001*. Leeuwarden.

Stuurgroep Waddenprovincies, 1994. *Interprovinciaal Beleidsplan Waddenzegebied (ontwerp)*, Leeuwarden.

Zoest, J. van, 1995. *Aanzet tot een doelgroepenonderzoek in het Waddengebied; oriëntatie en onderzoeksplan*. [Harlingen], [Waddenvereniging].

Niet-gepubliceerde bronnen

Brief van drs. N. Bout van de Waddenvereniging aan dr. J.F. Coeterier van SC-DLO, dd. 10 oktober 1996.

Themamiddag Landbouwuniversiteit op 26 november 1996.
Onderwerp: segmentatie van recreanten.

Aanhangsel 1 Checklist - Aandachtspunten vraaggesprekken

Introductie

- Doel van het onderzoek (zowel vooronderzoek als hoofdonderzoek); rol DLO-Staring Centrum; wie is opdrachtgever (Waddenvereniging).
Rol interviewer is neutraal: niet gebonden aan doelstellingen van Waddenvereniging.
- Vragen naar exacte functie/portefeuille van gesprekspartner; checken naam, titulatuur.
- Afspraken over citeren, parafraseren en naamsvermelding in rapportage (hoe dan ook een lijst met informanten opnemen, maar verder in het verslag terughoudend zijn met het verwijzen naar sprekers).
Ik maak gespreksverslagen, maar die komen niet in de uiteindelijke rapportage terecht. Het wordt een algemeen stuk.
Ondervraagden spreken vanuit hun eigen rol: duidelijk moet zijn dat zij model staan voor 'de bestuurder' of (in het geval van een VVV-directeur) 'de vertegenwoordiger van mensen met kennis van en belang bij recreatie en toerisme'.
- Opzet vraaggesprek.
Eerst wat vragen stellen over de begrenzing van het Waddengebied, vervolgens over de natuur en de recreatieve en andere activiteiten daarin.
Steeds worden er verbindingen gelegd met het beleid van de eigen organisatie.

Begrenzing waddengebied

1. Wat verstaat ondervraagde onder het Waddengebied.
(*overzichtskaart erbij pakken*).
2. Wat zijn in dit gebied voor het beleid (van de organisatie/gemeente) de specifieke kwaliteiten van het Waddengebied?
3. Hoe gaat de organisatie/gemeente daar in haar beleid mee om?
4. Welke deelgebieden onderkent ondervraagde, gezien vanuit zijn organisatie, in het hele Waddengebied, kijkend naar de aanwezige natuurwaarden, maar los van het menselijk gebruik?
5. Welke deelgebieden onderkent ondervraagde, kijkend naar het menselijk gebruik?
– Deze vraag ook nader toespitsen op recreatief gebruik.
6. Met welk deel van het Waddengebied is gesprekspartner goed bekend?
Tegelijk kijkend naar recreatie, toerisme en natuur, vanuit de optiek van de organisatie/gemeente:
7. Wat zijn de verschillen tussen de zones van noord naar zuid:
noordzeekustzone, eilanden, Waddenzee, kuststrook vaste land.
8. Wat zijn de verschillen tussen de Waddeneilanden?
9. Wat is het onderscheid tussen de verschillende delen van de Waddenkust (vaste land)?
10. Wat is het onderscheid tussen delen van de Waddenzee?

Aanwezige natuurwaarden

De bij de vraag over natuurwaarde genoemde kwaliteiten/elementen aanhalen; eventueel uitbreiden met eigen rijtjes:

- Wad/kustzone: *wadplaten, wadgeulen, kwelders, havens,*
- Eilanden: *strand; strandvlakte; droge duinen; duinmeertjes; bos; heide; Boschplaat, Slufter; poldergebied; eendenkooien; keileemopduikingen Texel; Waddendijken;*

11. Welke van de genoemde kwaliteiten/elementen hebben volgens ondervraagde wel of juist geen bescherming nodig? Waarom?
12. Op wat voor manier moet die bescherming volgens de organisatie/gemeente plaatsvinden?

Toerisme/recreatie

13. Welke vormen van natuurbezoek komen voor in het deel van het Waddengebied dat de ondervraagde goed kent. eventueel op gang helpen: *wadlopen – groepstochten; wadlopen – meer individueel georiënteerd; sportvissen; pieren steken; zeilen groepstochten; zeilen – meer individueel georiënteerd; surfen; kanoën; droogvallen; mogelijk andere vaarrecreatie; strandrecreatie/oeverrecreatie; wandelen; fietsen; atb-rijden; crossen; autorijden; paardrijden; natuurvorsen; groeps-natuurexcursies; specifieke andere recreatievormen die plaatsvinden in de natuur.*
14. Hierbij onderscheid maken naar de genoemde natuur-elementen.
15. Wat zijn (naar inschatting van de respondent) de specifieke kwaliteiten van deze elementen voor elke categorie recreanten: eventueel voorbeelden noemen: *natuurbeleving, kennisbron, wilderniservaring, landschapskwaliteit, speciale activiteiten (zoals het gebruik van het reliëf door ATB-rijders), rust en ruimte, om te oogsten (vis), cultuurhistorie.*
16. Zijn de recreanten die aan de verschillende genoemde activiteiten deelnemen als categorieën te herkennen? D.w.z.: is bij de meeste recreanten een patroon herkenbaar (*bijvoorbeeld: een natuurvorser ligt nooit op het strand*)? Hierbij ook onderscheid maken naar accommodatievorm. Op die manier een aantal categorieën proberen boven water te krijgen.
17. Wat doet de gemeente/organisatie zelf met dit onderscheid in categorieën: wordt er ingespeeld op verschillende categorieën (*bijvoorbeeld door wervende of juist door werende maatregelen*)?
18. Welke ontwikkeling voorziet de ondervraagde: (*groeilafname bepaalde activiteiten, toenemende totale druk, verdere seizoensverbreding*)?
19. Leiden investeringen tot vervagende identiteit van afzonderlijke gebieden?
20. Wat voor rol heeft het beleid (van de eigen organisatie) in de ontwikkelingen (*proberen te bevorderen, sturen, volgen, tegenhouden*)?

Bewoners

21. Wat voor belang ontlenen bewoners aan de natuur in het Waddengebied?
22. Is daarbij onderscheid te maken naar verschillende segmenten uit de bevolking?
Zo nodig een handreiking doen:
 - *oorspronkelijke bewoners <-> import*
 - *onderscheid naar woonduur*
 - *economisch direct afhankelijk van recreatie <-> niet (direct) afhankelijk van recreatie.*
 - *agrarisch <-> niet-agrarisch*
 - *vissers <-> niet vissers*
 - *'stedelijk' <-> niet-stedelijk*
 - *onderscheid naar woonplaats*
 - *onderscheid naar leeftijd*
 - *onderscheid naar afstand tot specifieke natuurgebieden leden/medewerkers van landschaps/natuurorganisaties <-> niet-leden.*
23. Speelt het beleid (van organisatie betrokkene) daar op enige wijze op in?
24. Op welke wijze maken bewoners gebruik van de natuur? Onderscheid maken naar natuurkwaliteiten/elementen. Wat zijn de specifieke kwaliteiten voor bewonerscategorieën?
in principe dezelfde zelfde vragen als bij toerisme/recreatie: *natuurbeleving; kennisbron; wilderniservaring; landschapskwaliteit; speciale activiteiten; rust en ruimte; cultuurhistorie. Aangevuld met: gebruiks natuur (agrarisch gebruik, visserij); bron van inkomsten uit recreatie (op verschillende wijzen: indirect, via accommodatie; direct, via georganiseerde natuurexcursies).*
25. Welke ontwikkelingen voorziet de ondervraagde (*migratie naar of van eilanden; groei/afname bepaalde activiteiten*)?
26. Wat voor rol heeft het beleid (van de eigen organisatie) in de ontwikkelingen (*proberen te bevorderen, sturen, volgen, tegenhouden*)?

Bestuur (uitgewerkt voor gemeente)

27. Bestaat of komt er een gemeentelijke beleidsvisie (lieft op schrift) met betrekking tot natuurwaarden/kwaliteiten? (gespecificeerd naar soorten gebieden?)
28. Hoe werkt die uit in feitelijk gemeentelijk beleid?
29. Wat voor knelpunten en kansen bestaan er, vanuit het gemeentelijk belang gezien, t.o.v. het rijksbeleid m.b.t. het Waddengebied?
Hoe springt de gemeente om met beperkingen die bijvoorbeeld de ecologische hoofdstructuur oplegt?
Kunnen gemeenten het rijksbeleid helpen handhaven, bijvoorbeeld als het gaat om de recreatieve zonering van de Waddenzee, en willen ze dat?
 - Wat voor knelpunten en kansen bestaan er, vanuit het gemeentelijk belang gezien, t.o.v. het provinciaal beleid m.b.t. het Waddengebied?
 - Wat voor knelpunten en kansen bestaan er binnen het gemeentelijk beleid als het gaat om natuurkwaliteiten?

30. Welke claims (*ruimtegebruik, seizoensverbreding, gebruik van natuurlijke hulpbronnen: vis, gas*) willen recreatie en andere vormen van bedrijvigheid leggen binnen de gemeente?
31. Welke richting geeft de gemeente daaraan (dus proactief)?
32. Zijn deze claims in overeenstemming met beleidsuitgangspunten van rijk/provincie/gemeente? Zo nee, hoe wordt met deze claims omgegaan?
33. Wat voor contacten zijn er met anderen in het gebied (zelfde bestuursniveau: andere gemeenten; hoger bestuursniveau; belangenorganisaties; natuurorganisaties).
34. Zijn die structureel en geformaliseerd, ad hoc of beide?

-
35. Welke vragen zou ondervraagde binnen het kader van het hoofdonderzoek onderzocht willen zien?

Aanhangsel 2 Overzicht van informanten in het Waddengebied

Er zijn informanten benaderd op de eilanden Texel, Ameland, en Schiermonnikoog, en in Den Helder, Dongeradeel en Delfzijl. Eén persoon is specifiek benaderd als informant over het Waddengebied als geheel.

De keuze van de gemeenten heeft de volgende achtergrond:

Texel:	groot eiland, veelzijdig, Noord-Holland, westelijke Wadden.
Ameland	groot eiland, veelzijdig, Friesland, middengebied Wadden.
Schiermonnikoog	klein eiland, betrekkelijk eenzijdig (zwaar accent op natuur), Friesland, oostelijke Wadden.
Dongeradeel	plattelandsgemeente, Friese kust, middengebied Wadden.
Den Helder	stedelijke gemeente, haven, Noord-Hollandse kust, westelijke Wadden.
Delfzijl	stedelijke gemeente, haven, provincie Groningen, Eems-Dollardgebied.

In onderstaand overzicht is globaal aangegeven wat vooraf, bij de samenstelling van de groep informanten de globale redenen zijn geweest om juist deze personen te benaderen.

29-11-1996 - Texel

Mevrouw V.I. Bos en de heer H. Groenen, directeur, resp. adjunct-directeur VVV.
Belangrijkste redenen interview: informatie over Texel en westelijke Wadden, ondernemers, toeristen.

29-11-1996 - Texel

Mevrouw S. en de heer A. Dijkse - Werkgroep Landschapszorg.
Belangrijkste redenen interview: informatie over Texel, plaatselijke bevolking.

02-12-1996 - Leeuwarden

De heer mr. R.S. Cazemier - burgemeester van Ameland
Belangrijkste redenen interview: informatie over Ameland en middengebied Wadden, plaatselijke bevolking, bestuurlijke zaken, ondernemers, toeristen.

03-12-1996 - Nes

De heer P.S. Smit - directeur VVV-Ameland
Belangrijkste redenen interview: informatie over Ameland en middengebied Wadden, ondernemers, toeristen.

03-12-1996 - Nes

De heer J. Smit - schipper inspectieschip van het Ministerie van Landbouw
Belangrijkste redenen interview: informatie over de Waddenzee (vaarrecreanten in relatie tot natuur), bewoners Ameland.

09-12-1996 - Schiermonnikoog

De heer E. Augusteijn - raadslid gemeente Schiermonnikoog, ex-bestuurder Waddenvereniging.

Belangrijkste redenen interview: informatie over Schiermonnikoog, bewoners Schiermonnikoog, bestuurlijke zaken, oostelijke wadden.

09-12-1996 - Schiermonnikoog

De heer L.J. Wiersema - coördinator bezoekerscentrum

Belangrijkste redenen interview: informatie over Schiermonnikoog (Nationaal Park), toeristen.

10-12-1996 - Den Helder

De heer J.J.M. Manderfeld - wethouder gemeente Den Helder

Belangrijkste redenen interview: informatie over Den Helder, bewoners Den Helder, ondernemers, toeristen, bestuurlijke zaken, westelijke wadden.

02-12-1996 - Dokkum

De heer A.J. Folbert - ambtenaar Ruimtelijke ordening gemeente Dongeradeel

Belangrijkste redenen interview: informatie over Dongeradeel, bewoners Dongeradeel, ondernemers, toeristen, bestuurlijke zaken, midden- en oostelijke Wadden.

29-11-1996 - Delfzijl

De heer D.A.J. Doornbos - wethouder gemeente Delfzijl

Belangrijkste redenen interview: informatie over Delfzijl, bewoners Delfzijl, ondernemers, toeristen, bestuurlijke zaken, oostelijke Wadden, Eems-Dollard.

02-12-1996 - Leeuwarden

De heer E. Wegman - secretaris van het Coördinatiecollege Waddengebied

Belangrijkste redenen interview: informatie over het Waddengebied als geheel, bewoners, ondernemers, toeristen, bestuurlijke zaken.

Aanhangsel 3 Literatuur voor verder onderzoek

Aarts, M.N.C. en C.M.J. van Woerkom, 1994. *Wat heet natuur? De communicatie tussen overheid en boeren over natuurbeleid*. Wageningen, Landbouwniversiteit, Vakgroep Voorlichtingskunde.

Boer, J. de, 1989. *Marketing & promotie voor de Recreatiesector*.

1. *Het Theorieboek*.

2. *Het Ideeënboek*.

3. *Het Onderzoek-boek*.

Amsterdam, Bureau Welzijnsmarketing.

Bruin, A.H. de en P.M.A. Klinkers, 1994. *Recreatiertoervaart, de moeite waard; een onderzoek onder toervaarders naar vaargedrag, motieven en bestedingen in zeven watersportregio's in Nederland*. Wageningen, SC-DLO, Rapport 307.

Bruin, A.H. de en P.M.A. Klinkers, 1995. *Waterrecreatie in de Oosterschelde, Voordelta en Waddenzee; een onderzoek onder watersporters in kustwateren naar motieven, gedragingen en bestedingen*. Wageningen, SC-DLO, Rapport 385.

Coeterier, J.F., 1987. *De waarneming en waardering van landschappen, resultaten van omgevingspsychologisch onderzoek*. Wageningen, Landbouwhogeschool. Dissertatie.

Coördinatiecollege Waddengebied, 1992. *Bestuur en beheer van het Nederlandse deel van de Waddenzee*. Leeuwarden, CCW. (brochure).

Coördinatiecollege Waddengebied, *Jaarverslag 1993-1994*, 1995. Leeuwarden.

Coördinatiecollege Waddengebied & RCW, *Over de Wadden, CCW- en RCW-nieuwsbrief*. Leeuwarden.

Dijkstra, H., 1996. *Visuele effecten van proefboringen naar aardgas in de Waddenzee en Noordzeekustzone*. Wageningen, SC-DLO, Rapport 415.

Eijssen, S.B., B. van der Werf en H.W.J. Boerwinkel, 1994. *Toerisme op Terschelling, een onderzoek naar identiteit en image onder de bewoners van Terschelling*. Wageningen, Landbouwniversiteit, Werkgroep Recreatie en Toerisme. rapport 33.

Everink, M.E. en G.H.M. Tromp, 1994. *Overleg over de Wadden; verslag van een evaluatie-onderzoek naar de overleg- en coördinatiestructuur voor het Waddengebied in de periode 1987-1993*. Groningen, Rijksuniversiteit. Publikatiereeks Samenwerkingsverband Bestuurswetenschappen Noorden des Lands, nr.21.

Janmaat, R. en A de Groot, 1996. *Op weg naar een doelgroepenonderzoek in het Waddengebied. In gesprek over natuur- en milieu-educatie*. Wageningen, Communicatieburo Ardanat.

Knijff, E.C. van der en M. Tamminga, 1996. *Toeristische capaciteit Friese Waddeneilanden*. Leeuwarden, Provincie Friesland, afd. Ondersteuning M&O. Rapport OST-003.

Konijnenburg, P.G. van, H.W.J. Boerwinkel en J.G. Bakker, 1995. *Onderzoeksmethodiek t.b.v. het meten van recreatieve waarden in natuurterreinen*. Wageningen, Landbouwniversiteit, Werkgroep Recreatie en Toerisme. Rapport 43.

Kugel, E., J.G. Bakker en H.W.J. Boerwinkel, 1991. *Opnieuw: recreatie in Meijndel, een onderzoek naar natuurgerichte recreatie; trends, beleving en gedrag en sturingsmogelijkheden*. Wageningen, Landbouwniversiteit, Werkgroep Recreatie. Rapport 10.

Landelijke vereniging tot behoud van de Waddenzee, 1991. *Wad nu... Wat later? De visie van de Waddenvereniging op de natuur van het waddengebied*. Harlingen.

Landelijke vereniging tot behoud van de Waddenzee, werkgroep recreatie, 1994. *Herziene signaleringsnota*. Harlingen.

Ministerie van LNV, 1994. *Openstelling Natuurgebieden nader bekeken*. Den Haag.

Ministerie van VROM, 1993. *Planologische Kernbeslissing Waddenzee, deel 3 Kabinetsstandpunt*. Den Haag, SDU.

Natuurbeschermingsraad 1993. *Natuur tussen de oren; Natuur- en landschapsbeelden en hun rol bij de ontwikkeling en vormgeving van beleid*, Utrecht.

Stuurgroep Waddenprovincies 1994, *Interprovinciaal beleidsplan Waddenzeegebied (ontwerp)*, Leeuwarden.

Stuurgroep Waddenprovincies 1994, *Interprovinciaal beleidsplan Waddenzeegebied. (antwoordnota)*, Leeuwarden.

Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum, 1996. *Recreatie onderzoek kustwateren, een samenvatting van de onderzoeken*. Den Haag.

Zoest, J. van, 1995. *Aanzet tot een doelgroepenonderzoek in het Waddengebied, oriëntatie en onderzoeksplan*. [Harlingen], [Waddenvereniging].